

Önéletrajz, 1939--1951

A háborútól a kitelepítésig

1939 áprilisában születtem Budapesten. Meglétemről nem az anyakönyv az első írásos bizonyíték; anyám egy katonai levelezőlapon számolt be róla apámnak, aki akkor Kárpátalja katonai megszállásában vett részt (mint behívott tartalékos tüzér). Anyám azt írta apámnak, hogy a gyerekük jól van, forgolódik, és úgy érzi (anyám), hogy már igen készülődik. Ez 1939 márciusának az elején volt.

Apám bevonult (behívták). Háború még nem volt – az majd csak néhány hónappal a születésem után tört ki -, de sok jel mutatott arra, hogy rövidesen lesz. A szüleim, ahogy visszaemlékszem rá, ezt nem érzékelték; annak ellenére, hogy apám épp katonai szolgálatot teljesített. Ha valaki megkérdezte volna – vagy megkérdezné -, hogy mikor születtem, bátran mondtam (mondanám gondolkodás nélkül most is), hogy még a háború előtt. Nekünk, a családnak a háború csak 1944 nyarán kezdődött a légiriadókkal, bombázásokkal és menekülésekkel. Később csodálkozva hallgattam É családjától, hogy nekik – másfél száz kilométerrel keletebbre – akkor a háború már be is fejeződött. (Debreceni ismerőseimnek és kollégáimnak pedig még hamarabb; akkor már kormányt alakítottak, amikor mi még csak ismerkedtünk a légópincével.)

Hogy miért éppen a Rókus Kórházban születtem, azt nem tudom (s hogy a Rókusban születtem, azt is csak véletlenül tudtam meg). Talán ez volt a legközelebb (holott a szüleim Budán laktak)? Vagy anyám a szülés előtti napokat a nagyanyámnál, Pesten töltötte, ahonnan a Rókus volt elérhető? Apám még akkor sem volt otthon, legalább is állandóra nem? Vagy – ami szintén valószínűnek látszik – apám számos gyerekkori barátja közül egy (ha igen, „Farkas Pista” a Kecskeméti utcából) éppen a Rókusban dolgozott? Fogalmam sem volt, mi az a Rókus, és merre lehet. Később, amikor megtaláltam, némi tisztelet fogott el. Ma is, ha arra járok, tisztelettel szemlélem a pesti árvíz magassági jelét a kórház Rákóczi út felőli falán.

Szüleim nem tudtak vagy nem akartak dönteni abban, hogy apám és nagyapám nevét kapjam (Jenő). Apám akkor még nem békült ki a nagyapámmal (akitől viszont anyagilag függhettek). S mivel apám szülei nem túlzottan örültek apám házasságának, anyám sem lett volna elragadtatva nagyapám nevéből. A saját apját (Gábor) meg, úgy látszik, nem erőltette. Mindezt onnan tudom, hogy fél füllel hallhattam, ahogy a második fiúk, az öcsém nevében kiegyeztek (ő mindkét nagyapa után Jenő Gábor lett, s ezt máig tudatosan használja). Ha sem nem Jenő, sem nem Gábor, akkor lehettem volna, mondjuk, György. Hiszen György napján születtem (a népi kalendárium Szent György napjának tudja, az egész április Szent György hava). Kozma György amúgy is volt már a családban, Kozma Gyuri bácsi, a közjegyző, akit nagyapám nagyon nem szeretett. S hogy festett volna, ha az ő nevét nem, de az ellenségéét nekem adják? Maradt tehát a Tamás. Sokáig nem szerettem (kedvencem az András, a Gábor vagy a Miklós volt), aztán beletörődtem. Idővel meg is békültem vele.

Apám és családja

Amikor megszülettem, apám harminckét éves volt. 1907-ben született Budapesten, a Vizivárosban. A Viziváros akkor Buda belvárosának számított, ott vezetett el a Fő utca (Nagy-Budapest megalakulásáig Fő utca nem is volt több Budán és Pesten). Beszorítva a Vár és a Duna közé valamikor, amikor kialakult, a budai várat megostromló és belevő katonák és a velük sodródó sőpredék tanyája lett az egykorú elbeszélések szerint. De ez már régen volt. A XIX. század végére – amikor apám apjának és nagyapjának a története indult – már a lassan magyarosodó, de azért még német ajkú (s talán érzelmű is) polgárság lakóhelye, városa. A hagyomány őrzője az első világháború után rohamosan kibontakozó Észak-Budával szemben. Apám még mutatta nekem a régi Szent János kórház maradék épületét a Széna-téren; az épület az egykori budai városfalra épült rá, maradványai ma (2011) is megtekinthetők. A Margit-körút, mondta, országút volt, egykor tulajdonképp a Duna mellékága, amit aztán befedtek; alatta valahol folyt le az Ördög-árok a Dunába. Ez volt gyerekkorának színtere; nagyjából a Lánchídtól a Széna-térig terjedő rész (később, de csak jóval később költöztek ki a Pasarétre).

Apámat, akit nagy meglepetésemre Janikának hívtak a családban, én már csak ifjabb dr Kozma Jenőnek ismertem (az ifjabbat nem nagyon értettem, hiszen „öreg” volt, mondom, már több mint harminc éves). Nagyanyám, az ő anyja némi zavarral magyarázta, hogy a teljes neve Jenő János, de sokáig – talán nagyapám haláláig - igazán még ezt sem fogtam föl. Az első harminc évét csak családi történetekből tudom, amiket részben a nagyanyám mesélt el (az apai, nem igen mesélős), részben az anyai nagyanyám (aki viszont igen mesélős volt), meg apám húga, Pirc néni. Eszerint apám előbb beszélt németül, mint magyarul, „kukurúz”-t mondott „kukorica” helyett (nagyon szerette), valamint „bogácsát” ahelyett, hogy „pogácsa” (amit szintén szeretett). Egyáltalán, szeretetre méltó fiúcska volt, egy darabig a család szeme fénye (sőt, gyanítom, később is, amikor a nagyapámmal már összeveszett).

Az íróasztalán fénykép állt, sokáig tanulmányoztam, miközben a leckét írtam. Kétségtelenül én voltam rajta, mindössze az zavart, hogy nekem sohasem volt olyan hosszú rövidnadrágom, és arra az ostorra ott a kezemben sem emlékeztem. Egyszer aztán fölvilágosítottak, hogy ez a fénykép nem én voltam, hanem ő, az apám. Nagyon hasonlított rám. Nagyon hasonlítottam rá.

Ez jó is volt, meg rossz is. A történetekből, amik a nagyanyák sziszegéseiből és somolygásaiból kibontakozott, nem mindegyik volt ugyanis hízelgő. Sőt. Janika – hát, mit is mondjak – nem épp a jó tanulóágáról volt híres (egyszer, miközben a papírjai közt turkáltam, kezembe akadt az indexe – épp csak meg nem bukott). Igaz, hogy szigorú iskolába járaták: a pesti piaristákhoz, akikhez élete végéig kötődött. Mint a nagyanyai sziszegésekből és somolygásokból lassan kiderült, az anyjának és az apjának is nem egyszer kellett bejárnia, hogy megengeszteljék Janika tanárait. Ami nem volt egészen egyszerű, nemcsak mert nagyapám elfoglalt volt, és a nagyanyámnak kicsit tán derogált is. Hanem mert akkor már a Pasaréten laktak, de tömegközlekedés még nem volt. Gyalog vagy lovas kocsin kellett bemenni, jó nagy kerülővel a Margit-híd vagy a Lánchíd felé. Így jártak a gyerekek is iskolába; Janika mindig késésben volt, és a tízóraját úgy kellett utána küldeni.

Erről szóltak a sziszegések és somolygások. Én mást tapasztaltam. Azt sohasem tudtam megítélni, miféle jogász, mekkora ügyvéd lehetett (egyik nagyanyám szerint hanyag és pontatlan, a másik szerint semmilyen). Azt azonban láttam és tapasztaltam, hogy minden házi föladatokat könnyedén és aggály nélkül oldotta meg; vagy ha nem is könnyedén, de kitartóan és addig próbálkozott vele, ameddig akár éjszaka is meg nem fejtette. Magyarázni nemigen

tudott, azt inkább az anyámra hagyta. Viszont az angol házi föladatomat meg éppen ő csinálta meg velem (a „twenty”-re még mindig úgy emlékszem, ahogy ő sulykolta belém).

És egyáltalán: mindent tudott. Mindent, ami egy gyerek fejébe belefért (no persze), és meglepően sok mindent, amit így utólag is csodálok. Tudott németül („von Haus aus”, ahogy mondták), tudott angolul, és ami leginkább meghökkentett, latinul is, folyékonyan. Németül persze a felnőttek egymás közt beszéltek („Nicht vor dem Kind” megjegyzéssel). Angolul viszont némely barátaival beszélt, G bácsival például, akinek göndör, fekete haja volt, és elszánt Amerika-rajongó volt (ezzel kirítt a baráti körből). És latinul is, például Sz. bácsival, aki szintén jogász volt, szintén a piaristáknál végzett, apám osztálytársa. Szép, reprezentatív lakásban laktak a Köröndön.

Apám szerette a főzeléket; meg a levest, meg a rizst. És sokféle egyéb szörnyüséget – a répafőzeléket is! -, amit én képtelen voltam lenyelni. (Belém parancsolták, kijött. Megint megfőzték, megint megetették, volt, hogy késő délutánig.) Ezt a körülményt – hogy apám mindent megeszik, ami föl van tálalva – gyakorta a szememre vetették, főként nagyanyám. Az étkezések egyébként is szent dolognak számítottak, még kitelepítéskor is terített asztalhoz ültünk, és anyám, apám akár hajnalban is fölkelte, hogy leülve reggelizzenek, frissen forrázott teával az asztalon.

A tea! A lágytojás! A pirítós! Első fogásként a teába áztatott aszalt szilva! És a végé az „édespont”. Valaha vágyakoztam utána, hogy a felnőttekkel egy asztalnál reggelizhessek, aztán sokáig csak megvetéssel tudtam erre a hókuszpókuszra gondolni. Időbe került, hogy magam is – észrevétlen – utánozni kezdjem. (Apám meg is jegyezte, kis meglepetéssel. De akkor már mi voltunk rosszban.)

Pedig szeretetre méltó fiatalember lehetett, és ezt sok társaságbeli ifjú hölgy tanúsíthatta. Vagy tanúsíthatta volna, ha ismerem őket, vagy ha szóba állok velük (amikor már persze idősebb hölgyek voltak). Egyet aztán anyám korai halála után feleségül is vett közülük. S bár én életük végéig ki nem állhattam E-t, annyit meg kellett állapítanom, hogy ez a második házasság a nehézségek ellenére is jobban sikerült, mint az első.

Talán mert apám és anyám életük végéig sem tudták tisztázni, hogy a családban melyikük a főnök. No nem azért – ami sokszor előfordul -, mintha mindketten főnökök akartak volna lenni. Épp ellenkezőleg: mindegyik főnököt keresett a másikban. Anyám szerette volna, ha az apám (Jenőkém..., kérlelte sokszor), élére áll a dolgoknak, kezébe veszi az irányítást, intézkedik és rendezkedik. Apámat erre ritkán, mondhatnám végszükségben lehetett csak rávenni (kitelepítéskor mintaszerűen csomagolt, a matematikát mintaszerűen megoldotta, és a lehetetlennél lehetetlenebb barkácsolási föladatokat a ház körül nagy élvezettel és szakértelemmel teljesítette). Egyébként azonban azt tartotta, hogy a föladatok egy része magától elintéződik („Nur nicht fragen” szerette idézni), a többit pedig úgy sem lehet elintézni. Szívesen vette volna, ha anyám – egy erős nő, aki ő klasszikusan nem volt – irányítja őt, dirigál neki. Pont mint az anyja (a sziszegős).

Viszont szeretett sportolni, lovagolni, teniszezni, biciklizni, evezni, de főként vitorlázni. Ez utóbbihoz annyira ragaszkodott, hogy még anyám betegsége idején, kórházi ápolásakor – a kitelepítés éveit kivéve szinte minden évben – szakított magának legalább egy hetet. Barátainak – egykori piarista osztálytársainak – Balatonszemes patinás részén volt villájuk és vitorlásuk. (Ez Fröci bácsi volt, későbbi közismert színészek apja, a fiai is tőle tanulták a balatoni vitorlázás szenvedélyét.) Apám szerette volna, hogy – ha már fia van (én) – az ő

gyereke is ilyen sportos legyen. Biciklizni vitt tehát körbe a Törökvérszi és a Bimbó úton, babanyereggel a biciklijén, térdnadrágban, nagy büszkén (én egyre azon reszkettem, hogy leesem, leesünk). Úszni tanított. Lovagolni, bár csak egy öreg, reszketeg lábú kancán. Mire levettek a lóról, amely irdatlanul magas volt, megfájdult a derekam, a fenekem. Anyám egész délután fektetett. De apám nem hagyott (és ez egyszer igaza volt), mivel, mint mondta, az izomlázat a mozgás szünteti meg.

Apámnak nem túl sok éve maradt e vidám fiatalságra, mert közbejött a világháború, kitelepítés, ötvenhat, a család fölbomlása. Mire ötvenkét éves lett, kezdetett mindent előlről. Mégsem panaszkodott. Utána még volt huszonöt boldog éve (vagy elégedett) egy második feleséggel, aki hozzávaló volt. Én anyám halála után is vele tartottam, szakítva apámmal; ma már nem is pontosan tudom, miért.

Fényképe nem áll sem az asztalomon, ahol most írok, sem mögöttem, a komódon. Van ott egy csomó fénykép – K. több változatban is, aztán E. és a fiúk, a falon a dédapám, a felesége, és gyermekük, apai nagyapám, valamint több más, mára már ismeretlen rokon. Apám nincs köztük (igaz, az anyám se). Az a fényképe, amelyet legszívesebben nézek, a negyvenes évei elején készült, még a kitelepítés előtt. Nyári öltönyben, nyakkendőben van, oldalról behajolva a képbe. A szájában pipa (nagy dohányos volt, büszke pipás). Apám mindig öltönyt hordott, nyakkendővel. Azt hiszem, kapálni vagy később latrinát takarítani is legszívesebben így ment volna. Minden reggel borotválkozott, a haját – a kor férfidivatja szerint - símán hátrafésülte. Sokáig én is, míg csak rá nem ébredtem, hogy másvalaki akarok lenni.

*

A család, amelybe apám beleszületett és amelyben fölnőtt, erős emberekből állott. Erős ember volt a nagyapám, és erős apám anyja, a nagyanyám is. Hogy ez a sok erő hogyan fért meg együtt, nem tudom, csak sejtem, hogy nehezen. Nyilván kötöttek egy sereg kompromisszumot közéletben csakúgy, mint magánéletükben. Ami a közéletet illeti, mindketten „nagy szerzők” voltak, különösen nagyapám (sikeres ügyvéd és egykor főváros-szerte ismert politikus). Nagyanyám sem maradt azonban el tőle, mert amilyük lett, azt alighanem nagyapám szerezte és a nagyanyám tartotta meg. És ez bizony sok volt: három bérház Budán, az első kerületben, a Pasaréten egy szép villa hatalmas telken (ez nyolc háztelek volt egybekapcsolva, amit még nagyapám apja, az én Kozma-dédapám szerzett a fővárostól), rajta tenispálya (ma gyermekorvosi rendelő), följebb a kertben dísztó, legfölül gyümölcsös, ahová minden unokája születésekor nagyapám egy-egy almafát ültetett. De a fő szerzemény a felcsúti kúria volt – „kastély”, emlegették büszkén (ma a Puskás Labdarúgó Akadémia), félezer holdnyi birtokkal.

Túl sokat nem tudok a fiatalkoráról. Többek között azt sem, hol, hogyan ismerkedett meg a nagyanyámmal. Tudom, hogy vízivárosiak voltak – legalább is a nagyapám -, a Viziváros társaságából és társadalmából jött, rájuk tekintettel érte el sikereit. Tudom, hogy a Batthyány utca és az Iskola utca sarkán lévő díszteglás iskolaépület igazgatói lakásában gyerekeskedett, ahol a dédapám volt az alapító igazgató. Tudom azt is, hogy Budapesten szerezte a jogi diplomáját; ez a diploma ma is itt lóg mellettem a falon, fadobozba zárt pecséttel hitelesítve; csak az évszámot nem tudom többé leolvasni. Az első sikereit mint kerületi képviselő érte el, amiért 1919-ben túszként tartották fogva. Mint kerületi képviselő – s később mint fővárosi is – többek között a vízivárosiak régóta vágyott hídját szorgalmazta, amely a Batthyány teret kötötte volna össze a Kossuth térrel (később, az ostrom után ezen a helyen szálltunk a csónakba anyámmal, hogy meglátogassuk a nagyanyámat, az ő anyját az Alkotmány utcában). De a gazdagodást nem mint helyi vagy fővárosi politikus érte el nagyapám, hanem néhány

sikeres perrel. Mint többen mások, ők is akkor kezdtek fölköltözni a Vizivárosból Buda új vidékeire (nagyapám Pasaréten, nagyanyám a Rózsadombon örökölt).

Amikor én megismertem, nagyapám már öreg ember volt. Persze csak az unokái szemében, mert tulajdonképpen az ötvenes évei végén, a hatvanas évei elején járt. Sok fénykép maradt róla, de aprók ahhoz, hogy a korát pontosabban lehessen megállapítani. A fényképeken kopasz, angol bajuszos, kövér ember néz egyik-másik unokájára. Esetleg térdnadrágban, sétapálcával és vadászkalapban, amint a termést szemléli, morzsolgatja. Egy képen – ott lóg a Budapesti Unitárius Egyház lelkészi irodájában - nagyapám díszmagyarban van lefestve. Elég különös, mai szemmel.

Ami a magánéletet illeti, az a családjukban tabu volt. Illetve, mondjuk úgy, „nem volt beszélve róla”. Két verzió terjedt el, egy hivatalos és egy magánhasználatú. A hivatalos verzió szerint nagyapám neves erdélyi család tagja, olyan valaki, akihez nyugodtan fordulhat az egyháza (unitárius) és a rokonsága (székely). Nagy szerző és jótévő, oldalán délceg feleségével (a sziszegős). Ezt a verziót sok minden támasztotta alá vagy jelenítette meg. A „nagyajtai” előnév (mint később kiderült, maga talált ki; teológus koromban Erdélyben járva semmit sem találtam róla Nagyajtán). Címere – a „nagyajtai Kozmák” családi címere - számos helyet díszített pecsétgyűrűtől a pincészetében palackozott (rossz nyelvek szerint éktelenül savanyú) borok címkéjéig. A Farkaséti temető kriptasorán imponáló síremléket emeltetett a szüleinek, rá egy fölszámolás alatt álló firenzei temetőből vásárolt és állíttatott fehér márvány szobrot.

A magánverzió némileg más. Nagyapám és felesége valójában a német eredetű, akkorra elmagyarosodott vízivárosi polgársághoz tartozott. E magánverzióból nézve a „nagyajtai Kozma” színjáték és nem kevés procc volt. Ahogy később szeretett leányuk, apám húga mesélte („aber nicht vor dem Kind...”), ha Sz gróféknak ilyen asztaluk, székük volt, akkor nekik is kellett. Tőle tudtam meg, már jóval később, egy-két további magánjellegű dolgot is. Például S néniéről, aki holtáig a család szeretve tisztelt tagja volt, maradt – a családi sírboltban van eltemetve -, a család valamennyi titkainak tudója nagyapám hirtelen halála után is (s a nagy vagyon és a nagy iroda sok titokkal járt). S néni, akinek nem volt családja, tartotta rendben apám későbbi irodáját is; mint afféle vízivárosi katolikus, péntekenként mindig halat kapott ebédre. Mindnyájan szerettük. Igaz, nem úgy és nem annyira, mint nagyapám – akinek évtizedeken át a szeretője is volt egyben.

S néni váratlan halála zárta le végleg az én kapcsolatomat nagyapámmal.. Nagyapám épp idejében (1943) halt meg ahhoz, hogy második fiú unokájával, öcsémmel a karján fényképezzék le; s épp idejében ahhoz, hogy ne érje meg mindannak az összeomlását, amit akart, amit szerzett. S néni hét évvel élte túl őt. Alatta fölrobbantották a Margit-hidat – rajta volt a villamoson, amely onnan lezuhant -, de ezt szerencsésen túlélte (1944). Viszont a szilánk, amelyről nem is tudott, de amely a fejébe hatolt, a Moszkva téren megölte őt (1951). Épp jókor: nem élte már meg a kitelepítést, amely aztán pontot tett nagyapám és családja egzisztenciájára.

*

Apám és nagyapám nem voltak jóban egymással, s talán csak akkor békültek össze valamelyest – akkor sem biztos, hogy egészen -, amikor megszülettem (az első fiú). Apám, hogy szabaduljon nyomasztóan erős apjától, mérnök akart lenni, be is iratkozott a Műegyetemre. A sok állástalan diplomás láttán, no meg szerzeményei sorsán is gondolkodva,

nagyapám mindenáron jogásznak akarta adni. Így lett később apámból „ifjabb” dr. Kozma Jenő; bár nem rögtön – huzavonájuk egy félévig, talán két szemeszterig is eltartott. Nagyapám motorkerékpárt, motorcsónakot ígért a fiának, ha engedelmeskedik, s ennek apám nem tudott ellenállni (még kevésbé annak, hogy egzisztenciálisan függött az apjától). Janika tehát ügyvéd lett, később örökölte az apja irodáját és az ügyeit. De ha S néni nics, semmilyen ügyvéd sem lett volna belőle, mert, ahogy mondogatta, legszívesebben a felcsúti birtokával akart foglalkozni, csak egy-egy híres ügyet vállalva el (a reformkorban állítólag így volt, de én pályahagyott történelem tanárként azt sem hiszem).

Gondolom, azt sem vették túl jó néven tőle – apámtól -, hogy épp anyámat vette feleségül, aki kevésbé hasonlított a budai úrilányokhoz. Apám költözhetett hozzá, akinek egy kis garzonja volt Budán, a Budai László utcában (az anyai nagynénjéé volt, attól kapta vagy örökölte). S egészen addig, amíg az öcsém is meg nem született, itt laktak. Azután költözhetek csak föl az Ady Endre utcába, ahol Asbóth-dédapám tornyos villája állt (ez apai nagyanyám öröksége volt, benne kapták meg az első emeleti reprezentatív lakást, dédapám egykori otthonát).

Talán a hivatalos családi „narrativa” eredménye volt, hogy sokáig nem tudtam igazi helyén értékelni ezt az Asbóth rokonságot. Ma jobban tudom. Nagyanyám, Asbóth Elma az ő családi krónikáikban Theresaként szerepel (hogyan miért kapta az Elma nevet és hogyan miért inkább ezt használta, nem tudom). A lányságáról nem sokat tudok. Budán, a Hattyú utcai tanítónőképzőbe járt – talán el is végezte -, mint az ő korában (a XIX. század végén) sokan mások, többek között az anyai nagyanyám is. A nyelvtudása miatt (több nyelven, anyanyelvi szinten) néha azt gondoltam, hogy ha meghal, szeretném megörökölni az agyát. Csak mostanra kezd kiderülni, hogy vele – a sziszegőssel – mennyivel értékesebb örökséget kaptam. Nem a Kozmák alacsonyodtak le az Asbóthokhoz, amikor nagyapám és nagyanyám összeházasodott, hanem az Asbóthok a Kozmákhoz. Egy egyetemi tanár (ő volt Asbóth Oszkár, nagyanyám apja) egy iskolaigazgatóhoz (ő volt Kozma Gyula, nagyapám apja). A Kozmákat jegyezték ugyan Erdélyben (ha nem is Nagyajtán), de inkább csak az unitárius egyházban. Az Asbóthokat viszont a hazai művelődéstörténetben jegyezték.

Asbóth Oszkárt, a pesti egyetem nyelvész professzorát úgy tartják számon mint a hazai szlavisztika megalapítóját. Én nem ismertem, nemcsak mert nem vagyok nyelvész, hanem főként mert jóval azelőtt halt meg, hogy megszülettem volna. 1918-ban más kollégáival együtt tagja lett a Vörösmarty Akadémiának, amiért a Horthy-korszak elején nyugdíjazták. Ezt a szívérére vette (érthető), és nem is tudott többé szabadulni tőle. Nagy sétái közben valahol a Rózsadombon érte a halál. Ő építtette a tornyos villát, amelybe öcsém születése után beköltözhattünk (s amelyet az ostrom alatt találat ért). Az Asbóthok, akikkel azóta összehozott a sors, azt is tudják, hogy melyik erdélyi szász város melyik vártemplomáról van lemásolva az építészeti kép. A különös villa telkén még két épület áll (mert ez a saroktelek eredetileg egy volt). Az egyik az ugyancsak professzor Beke Manó háza, aki dédapám kollégája volt. A másik a fiatalabb Oszkáré, nagyanyám testvérbátyjájé, akivel nagyanyám egy életre összeveszett valami családi bútor miatt (s főképp azért, mert Oszkár bácsi elvált és másodszor házasodott).

Valahogy, valamiképp (ahogy a családi sziszegések és somolygások mondták) Oszkár bácsinak alteregója támadt. Egy másik Asbóth Oszkár, szintén mérnök, szintén teniszbajnok. Az Asbóthok azon nevettek, hogy ez az alteregó a számláit – jó sok volt neki – mindig az eredeti Oszkár bácsi nevére állíttatta ki itthon és külföldön. Oszkár bácsi (az eredeti) pedig irult-pirult, de fizetett. Mégis – vagy tán épp ezért – az alteregó lett a nevezetes; órála terjedt el, hogy fölálta volna a helikoptert (ami nem igaz, mert nem légcavart talált föl, csak a

propeller technikáját akarta hasznosítani), és őröla van ma is Budapesten utca elnevezve. Hát ez eléggé kalandos történet, pedig az igazi történet még kalandosabb. Az alteregó Oszkár bácsi is valóságos Asbóth volt, Asbóth Lajos leszármazotta, aki (az apa) az 1848-as forradalmat követő szomorú börtönévek alatt (Kufstein) elcsábította a börtönőr feleségét. Viszont igazi magyar dzsentriként (aki nem volt) örökbe fogadta az így született fiát. Ennek az Asbóthnak azonban nem ez volt az egyetlen hőstette. A legnagyobb az volt, hogy Kossuth egykori tábornokaként a kihallgatta és besúgta az összeesküvőket Nedeczky-féle összeesküvés, 1864), és börtönbe juttatta őket – köztük a saját fiát (a törvényeset), Jánost a későbbi politikai író, akit angolmán mivolta s amiatt, hogy családi örökségként szerzett várkastélyában agglegényként élt, a kor (XIX.-XX. század fordulója) csak Sir Johnként emlegetett. A aki nevet adott annak a „három nemzedéknek”, amelyet aztán Szegfű Gyula, kölcsönvéve a jól csengő címet, a két világháború között megírt.

Sir John dédapja is János volt, felvidéki evangélikus lelkész és tanár, aki a leányát kollégájához és barátjához, az ugyancsak lelkész és tanár Glatz Jakabhoz adta hozzá. Így lett neke Jakob Glatz, a hazai irodalomtörténetben ma ismét fölfedezett *ungardeutsch* pedagógiai író és politikai gondolkodó a szépapám (mondjuk, a tizenhatodik). Kalandban az ő élete is bővelkedett. Amikor elvégezte a teológiát és megszerezte a tanári oklevelét, Bajorországban nevelősködött egy ideig. Itt érintette meg a francia forradalom szele. S itt írta meg útikönyvét Magyarországról, amelyben – Debrecenről haladva az országon végig – bizony, a viszonyok éles szemű és nyelvű kritikáját adta. Bár név nélkül adta ki ezt a könyvet, úgy látszik, a korabeli hatóságok szimata jó volt. Hazaindulva a határon letartóztatták és bíróság elé állították. Nem tudjuk pontosan – csal elképzelhetjük – mi történt vele. Mindenesetre attól kezdve csak pedagógiai műveket alkotott, főként német nyelvű gyerekkönyveket.

*

Ilyesféle hőstettekkel és kalandokkal nagyapám családja, a Kozmák, bizony, nem dicsekedhettek. Nagyapám apja, Kozma Gyula (szintén pedagógiai író, nevét egy Kogutovitz Manóval közösen szerkesztett és számtalanszor kiadott iskolai térkép őrzi, polgári leányiskolák számára) Erdélyből jött ki a XIX. Század végén, még akkor, amikor Kolozsvárott nem volt egyetem, s egy unitárius papfiú, amilyen ő volt, otthon, a kolozsvári Kossuth utcában csak teológiát végezhetett. Ő is a pesti egyetemen szerzett oklevelét, akárcsak a fia, a későbbi nagyapám, de ő nem jogásznak tanult, hanem földrajzosnak és tanárnak. Élete kanyarjait nem pontosan tudom – azt például, hogyan került a Vizivárosba, egyáltalán nem -, az ő életében számomra a szilárd pont az a bizonyos iskola a budai Batthyány és Iskola utcák sarkán (az Iskola utca innen kapta a nevét). Néhány bútorát, nem utolsó sorban É erősködése miatt is, több generációs áttétellel örzöm. Egy kisneobarokk íróasztalt, két szép biedermeier széket és egy kanapét, amelynek a gombjaival véglegesen a legkisebb unokám végzett. Egy festményről zord, szakállas férfi néz le (ez is Budapesten, az unitárius lelkészi hivatalban, mert a blondel keret miatt a mai lakásokban ilyen festmények már nem férnek el). Egy XIX. Századvégi fényképgyűjteményből azonban, amelyet J unokanővérem menett meg az enyészettől, bár a rajta szereplőket ő sem tudta mind beazonosítani), jóval barátságosabb, bár szintén szakállas fiatal férfi áll a fényképezőgép előtt. Vele szép felesége és kis fia (a későbbi nagyapám).

Ezt a szép feleséget aztán egy későbbi fényképen is megtaláltam, ugyanabból a gyűjteményből, de ezt már nem akasztottam ki a falra. Erről az utóbbi képről csúnya boszorka mered a nézőre, noha a vonások jól fölismerhetők. Csúnya boszorkány, mondaná apai nagyanyám (a sziszegős), ha még élne. S mondta mindig, ameddig csak élt. Tiszai Józsa,

Kozma Gyula felesége és Asbóth Elma, a menyje ugyanis pont annyira kedvelték egymást, amennyire az egyetlen, dédelgetett fiú (a nagyapám) anyja és a felesége csak kedvelhetik. Asbóth Elme a haláláig emlegette, hogy Tiszai Józsa, az anyósa hogyan tette szóvá, amikor ágyneműt szellőztetett a Corvin-téri lakásban. „Ágynemű? Az ablakban? Reggel kilenckor?”

Azt mondanám – és sokáig azt is mondtam -, hogy az egykor szép, később boszorka-szerű Tiszai Józsa kötötte a Vizivároshoz dédapámat, aki épp csak hogy kikerkezett Erdélyből. Adott otthont és csinált egzisztenciát neki. Ma már nem vagyok ebben egészen biztos. Zs unokanővérem a minap szépen le is rajzolta, hogy a Tiszaiak hogyan kerültek át a pesti oldalról (a IX. kerületből, a képviselő-telepről) a budai oldalra, a Vizivárosba. Bár Tiszai Józsa nem sok iskolát végzett – messze nem annyit, mint akár a sziszegő, akár a somolygó nagyanyám -, írni azért tudott. Igaz, eléggé kezdetlegesen, amint azt egy 1919-ből maradt helyhatósági választási „kopogtató cédula” mutatja. És mégis voltak itt vízivárosi rokonok, akiket (vagy inkább a rokonságot) illenék földérintenem. Apám egyszer – talán még az ostrom előtt, de lehet, hogy már utána – elvitt bemutatni egy nagynénjéhez, aki persze a Vizivárosban lakott, és nem tudott, csak németül. A nagyapám által emelt szép szobru Farkasréti síremléssel szemben ott áll a Toifelhart síremlék, amiről a temetői ritka látogatások báméskodása során megtudtam, hogy Toifelhart Mátyás gőzhajó kapitány volt a Dunán. És persze a fogadó – ma a francia Art Hotellel egybeépítve és összenyitva úgy, hogy a Duna-parti oldalról át lehet sétálni a Fő utcai oldalra. S amiről családi források – főleg nagynéném, Pirc néni – állították, hogy itt kezdődött a család története.

Lehet azonban, hogy még sem minden családi történet kezdődött itt, a vízivárosi Fő utcában. Nagyapám és dédapám, Kozma Gyula ágán visszafelé haladva azért történet még egy s más. Űkapám, Kozma Gergely az erdélyi Szentgericét volt unitárius lelkész és esperes is egyben; tőle szakadt el a fia, Gyula, hogy vízivárosi polgár, polgári iskolai igazgató és nagyapám édesapja legyen. A minap KA, távoli unokatestvérem, sokkal szorgosabb családtörténész, mint én, lefényképezte a templomot és a parókiát. Úgy áll most is, mint K Gergely idejében (valami javításokat azért persze végeztek rajta). S úgy néz a kedves dombvidékre, mint Gergely űkapám idejében nézhetett.

Ez a Gergely azért kitett magáért. Hosszú papsága alatt a kor (XIX. Század első fele) jeleseivel (Kazinczyval, Dugonicsal) levelezett; néhány levele fönn is maradt, amelyet Kozma Ferenc, az unokaöccse tett aztán közzé. S mint a legtöbb lelkész, különféle egyházi segédleteket alkotott, például megfelelő igéket gyűjtött össze, amelyeket temetéskor használt, s amelyeket paptársainak is ajánlott. S kijegyzetelt egy vastag, latin nyelvű bibliai konkordátumot, ahová a megfelelő fordításokat, bibliai helyeket és egyéb emlékeztetőket mára megfeketedett tintával fölírta (a kötet csakugyan éktelen – nemcsak mert nagy, hanem főként mert gondos kezek valamikor az 1950-es években az öreg bőrkötést lenyúzták róla).

A néhány családi irat közül van még egy kézzel írt – vagy inkább jegyzetelt – tankönyv is a birtokomban, amelyet valamelyik Kozma-fió (tán éppen Gergely) a kolozsvári unitárius kollégiumban írt és használt tanuláshoz (benne matematika, algebra, geometria). S egy kedves kis könyv az XVIII. Század harmadik harmadából, nyomtatott, egy indiai bölcs alkotása, de nem ezért érdekes. Hanem mert Gergely űkapám egy imádságot fűzött bele, amelyet Sala Aniska, az édesanyja temetésekor mondott. „Sala Aniska az édesanyám volt, ki élt az apámmal páros életet...”

Ez az apa, Kozma János, ugyancsak unitárius lelkész volt, mint annyian mások a családban. S talán az ő rokonságában kellene keressem az Elekeseket is, akik közül az egyik, József

Olmüztben raboskodott a 48-as forradalom után. Ezt onnan tudom, hogy fönmaradtak az édesanyja levelei, amelyeket a börtönbe küldött. Német nyelven – talán mert a cenzúra miatt így kellett írni -, boríték nélkül (talán akkor még nem volt divat). De már postai bélyeggel, amit ha gyűjtenék, biztosan érdekes, sőt talán még értékes is lehetne.

Csak egy valami nincs meg, az a bizonyos nemesi levél. Erről annyit tudni – legaább is KA, a sziorgos családtörténész szerint -, hogy valahol még lehet látni a ládát egy padláson, amiben valamilyen nemesi levél benne volt. De ezt ő is csak úgy hallotta, maga nem látta. Én pedig még kevésbé. Ami az én kezemben van, az egy pusztá fordítás egy korábban kelt latin nyelvű eredetiből. Ez az eredeti pedig a XIX. Század elején keletkezett, 1818-ban Tordán, amikor a királyi törvényszék ott ülést tartott. Itt tollba mondhatták – s meg is tették – valamelyik Kozma-ösök, amit az eredeti nemesi levél tartalmazhatott. Amely, legalább is szerintük, tűzvész áldozata lett. Vagy, aki direkt megvette Nagy Iván gyűjteményét a magyar nemesekről, nem is talált benne erdélyi unitárius Kozmát (némi akkori meglepetésemre).

Az egész nem volna különösebben fontos. Az Unitárius Egyház történetében – iraratiban, templomi feliratain – épp eléggé dokumentálva vagyunk. A kolozsvári unitárius templom bejáratánál Kozma Ferenc, egyik fölmenőm, aki a kolozsvári Tanítók Házát megalapította, fölkutatta Kozma Gergely irodalmi munkásságát, s a Magyar Tudomány Akadémia tagja lett. A budapesti (Koháry, ma Nagy Ignác utcai) unitárius templom bejáratánál pedig a nagyapám, a már említett Kozma Jenő mint az egyházközség egykori főgondnoka. Az egész szegény keresztapámnak, Kozma Ferencnek (nem azonos az akadémikussal) okozott fejfájást az 1910-es években, amikor mint hivatásos katona előléptetésért folyamodott, s a Földművelésügyi Minisztériumban, illetve az Országos Levéltárban nem találták nyomát a nemességének. Persze, nem is találhattak, mert ún. armális nemesek voltunk; azaz olyanok, akik nemességet kaptak, de hozzá külön birtokot nem (csak ha volt nekik birtokuk, akkor lett az nemesi birtokká).

Kozma Ferenc keresztapám – Lamsdorf által rajzolt arcképe Vilmos császári bajuszával (1927) szintén látható a falon – erre gondolt egy nagyot (vagy tán nemcsak erre). Nyugalmazott altábornagyként fölcsapott családtörténésznek. Imponáló kutatásai nyomán kalligrafikus családfát rajzoltatott Izsó Miklóssal, s minden névhez adatszerűen felsorolta kutatásainak eredményeit. Tőle ezt kaptam, meg a pecsétgyűrűjét a családi címerrel. Sajnos, már ez sem az eredeti, mert az eredetit a kommün idején, amikor letartóztatták, elvették tőle.

Anyám és családja

Anyám 1909-ben született Kolozsvárott; harminc éves korában szült engem. Huszonnyolc évesen, 1937-ben ment férjhez apámhoz, öcsém születésekor (1943) pedig harmincnégy volt. Még nem tudtuk, hogy az egész hátralévő élete sem tesz ki többet tizenhat évnél; s ebbe a tizenhat évbe kellett beleférjen ostrom, kitelepítés, forradalom, minden. Ötven évesen hagyott itt minket.

A nagyanyám anyámat féltette legjobban a három lánya közül. Sokszor emlegette a Költő-rokonságot, nagyapám fölmenőit és oldalági hozzátartozóit Háromszékben. Közülük is leginkább nagyapám egyik testvérét, akit „keserves lányom, Ágnes”-nak neveztek, s aki élete derekán kútba vetette magát. Akkor miért keresztelték Költő Gábor és Megyeri-Jámbor Lenke második lányát éppen Ágnesnek, nem tudom. Ágneska, ahogy anyja, a nagyanyám hívta –

vagy Ágica, ahogy a későbbi férje meg a társasága Budapesten nevezte – a három testvér közül mindenesetre a legszorgosabb, a leginkább szorongó s talán a legcsinosabb is volt.

Egy fényképén már mint új asszony mindez korántsem látszik; csak a tartózkodása és a csöndes szépsége. Két kezét – kissé modorosán – összetéve ráhajtja a fejét; haját a kor (1930-as évek) pesti divatjának megfelelően hordja. Én azonban ilyenek sohasem láttam, talán csak az arcképfotós. Más fényképeim mint ifjú anya velem vagy az öcsémmel kedvesen mosolyog (aggódónak ezt a mosolyt talán csak én látom). Még egy képe van, nagyjából egy korú apám pipás fényképével. Ott lakásunk erkélyén áll, összehúzott szemmel, mellette a két kislánya, és már egyáltalán nem látszik boldognak (talán a legőszintébb képe).

Boldog volt-e? Volt-e boldog? Abban a néhány évben, amikor apám udvarolt neki, társaságba jártak, és anyám megpróbált úgy viselkedni, hogy apámnak megfeleljen – olyannak lenni, mint a budai úrilányok -, a maga módján bizonyára boldog volt. A felhőtlen boldogság, az extázis, eufória, az elragadtatottság mindenesetre nem jellemezte, legalább is azóta, hogy én ismertem.

Anyám tizenkét éves volt, amikor a szüleivel és a testvéreivel együtt kijöttek Erdélyből, Kolozsvárról, a biztonságból Budapestre, a bizonytalanságba érkeztek. Ez 1921-ben történt. Nagypapám, aki fiatal kora ellenére már törvényszéki bíró volt Kolozsvárott, úgy határozott, hogy nem esküszik föl az új román államra. Ehelyett mint magyar köztisztviselő az anyaországot választotta. Ennek következtében egy őszt és egy telet a Nyugati pályaudvaron többedmagukkal vagonban töltöttek, és csaknem egy év telt bele, amíg lakáshoz jutottak az Új-Lipótvárosban. A Palatinus-házak egyikében, amelyek akkor (Budapest ostromáig) a Lipótváros Duna-partján húzódtak végig a Margit-híd pesti hídfőjénél, és nevüket az őket építő palatinusról (nádorról, a király helyetteséről) kapták. Anyám és családja a Sziget (ma Radnóti) utca és a Pozsonyi út sarkán álló nagy ház egy három szobás lakásába költöztek. Épp idejében. Nagypapám akkor már súlyos beteg volt – kolozsvári internálása, majd a pályaudvari vagonlakás közben kiújult a gyerekkori tbc-je -, az orvos elkülönítést rendelt el, amit csak úgy tudtak megoldani, hogy a három szobából az egyikben egyedül lakott. Csak étkezni jött ki az ebédlőbe, s azt se sokáig már. Pestre költözésük után nem sokkal, negyvenkét éves korában meghalt.

Nagyanyám a három lányával – anyám és a nénje tizenöt-tizenhat évesek lehettek, kishúguk tizenkét évvel fiatalabb – később a Budapest-lipótvárosi Alkotmány utcába költöztek. Itt, az Alkotmány utca és a Koháry utca sarkán állt az unitáriusok háza, akik Költő Gáborra emlékezve (szintén unitárius volt) segítettek a nagyanyámon. Nagy, öt szobás lakást bérelhetett kedvezményesen, és a szobák kiadásából megtoldhatta az özvegyi nyugdíját meg a dohányáruda bevételét, amelyből tulajdonképpen éltek. Az Alkotmány utca jó hely volt: közel a Kúria és a bíróságok, itt gyakran kerestek kezdő és már nem kezdő ügyvédek irodát. Apám is itt rendezte be az irodáját, amikor anyámmal összeházasodtak, és végre a saját lábára állt.

Az Alkotmány utcából anyám és a nénje a Baár-Madasba, a budapesti reformátusok országosan ismert leánynevelőjébe és gimnáziumába járt át Budára (később Móricz Zsigmond Gimnázium, az 1989/90-es fordulat óta ismét Baár-Madas). Ez elitnevelő intézet volt; a református értelmiségi leányok nevelésére alapították, akárcsak a pesti oldalon a Lónyay Gimnáziumot a fiúknak. Ide járni kitüntetésnek számított, és ezt anyám egy életre megjegyezte magának. Később mint fiatal tanár is ide került vissza, és egykori tanártársaival mindaddig tartotta a kapcsolatot – rendszeresen összejártak -, amíg csak tehetett. (Egykori

tanártársai még engem is tanítottak teológus koromban; Ravasz János pedig, akit neveléstörténeti munkásságáról ismerhetni, fiatal Lónyay-s tanárként emlékezett anyámra.)

A Baár-Madast akkor az ugyancsak Erdélyből kijött Jékely (Áprily) Lajos igazgatta, aki a lányok között nagy tekintélynek – nem, inkább sok rajongásnak – örvendett. Egy közös kirándulás után anyám nénye szepegeve állított haza, és nagyanyám faggatására zokogásban tört ki: „Édesanyám, az Áprily... *eszik*.” Hogy hogyan kerülhettek az özvegyasszony lányai a Baár-Madasba, arra a legkézenfekvőbb magyarázat az erdélyi összetartás. Közelebbről Költő nagyapám ifjúkori barátsága Ravasz László kolozsvári teológiai tanárral, a későbbi püspökkel, aki amíg csak lehetett és tehetett, meg-megsegítette barátja özvegyét. Anyám Ravasz László lányával, Ravasz Boriskával járt egy osztályba. Együtt érettségiztek, egy időben mentek egyetemre, és együtt pályáztak – anyám bánatára – tanári állásra a Baár-Madasba.

Logikus volt, bár anyám még sokáig nagyon sérelmezte -, hogy Ravasz Boriskát nevezzék ki tanárnak, anyám pedig csak óraadó maradjon. Így, kinevezetlenül mondott búcsút a tanári pályának, és aztán többet már nem is tért vissza az eredeti hivatásához. Apám és a családja sem támogatta ezt, nem illett abba az egzisztenciába, amelyet apám magának és anyámnak elképzelt (férjezett asszonyok azokban a körökben nem voltak állásban, vagy csak a legritkább esetben. Igaz, diplomások sem voltak, mint anyám). Anyám tehát férjhez ment apámhoz, vetélytársa, Ravasz Boriska pedig Bibó Istvánhoz. Kérdés, melyikük járt jobban (engem Bibó pályafutása mindig jobban vonzott).

Anyám nagyon szerelmes volt apámba és - tette hozzá gonoszkodva a kishúga, Márta - a budai úriasszonyságba. Volt egy szép bundája (amióta az eszemet tudtam, soha sem hordta), megtanult teniszezni, apám társaságával vidáman eveztek föl-alá a Dunán. Egy képen még kerek, fehér tengerészsapkát is hord, mint apám, bár valahogy kilóg a képből. Kerékpáron vágta át a Rózsadombról a Pasarétre a meredek Gábor Áron utcán végig, ahol anyám elesett, alaposan megütötte magát, és az útpadka salakját élete végéig a bőre alatt hordta.

Hogyan illeszkedett apám családjába, nem tudom. Apám családja láthatóan megenyhült, ahogy apám és az ő apja kibékültek egymással, vagy legalább valami kiegyezés jött létre közöttük, a család nőtagjai közvetítésével. Apám húga, P néni vonzódott anyámhoz, nagyon is szerette. Nagyanyámról (a sziszegősről) a szeretetet csak azután lehetett leolvasni, hogy a kitelepítésből visszatért, s akkor már anyámnak csak egy-két éve volt hátra. Unokatestvérem, apám húgának a leányai, valamint távolabbi rokonok az Asbóth-ágon szeretettel emlékeznek vissza rá.

De ez a házasság mégsem lehetett igazán jó – vagy csak elromlott idővel? A kitelepítésünket megelőző néhány évben mindenesetre sokat veszekedtek. Anyám szemrehányásokat tett, apám izgatottan mentegetőzött. Én persze anyám pártján álltam, ami nem javította a helyzetet. Emlékszem rá, hogy mégis azt kiabáltam, ne váljatok el. Mivel nyilván ez is fölmerült (egy szőke nőre emlékszem, aki föltűnően kedves volt velem minden alkalommal, ha feléje jártunk).

Azt, hogy anyám társaságában valaki is fölmerült volna, sohasem vettem észre, és máig elképzelni sem tudom. Zárkózottabb, szorongóbb, vagy hogy szebben mondjam, etikusabb volt annál. S szerintem élete végéig szerette apámat, néha elégedetlenkedve, de gyakran rajongásig. Nem illettek össze, de ezt anyám nem akarta tudomásul venni.

S az élet is egybe tapasztotta őket. Buda ostroma elől anyám a két fiával haza, az Alkotmány utcába menekült, s ide menekült apám is, amikor az országhatárról visszaszökött az ostromgyűrűbe zárt Budapestre. Együtt vészelték át az ostromot, és önálló lakásra 1945-től kezdve már sohasem tudtak szert tenni; össze voltak zárva nemcsak egymással, hanem anyám anyjával is. Innen telepítették ki őket – anyám végigzokogta a lassú és forró vonatutat pesttől Kunszentmártonig, ismeretlenek vigasztalták. Együtt kényszerültek kijelölt lakhelyeikre, együtt vitték dolgozni őket. Aztán anyám beteg lett, mindig felhőtlen apám utcaseprő, WC-pucoló, s ezzel az esélyek külön életre persze végképp megszűntek (ha voltak egyáltalán).

Meleg szemű és halk szavú anyám – tiszta, szép kézírását ma is irigykedve nézem egyik-másik leánykori könyvében – élet utolsó éveiben a betegsége (fertőző májgyulladás, kitelepítéskor kapta) mellett lakással, állással és a kamasz fiaival küszködött. „Ne légy oly szívélytelen”, kérlelt, amikor síbakancsban végigrappoltam az egyetlen szobán, amelyben mind a négyen laktunk (egy ideig még a nagyanyám is). De öcsém és én nem kíméltük – sem őt, sem egymást (kivételes egyetértésben rongyokat kötöttünk egymás fejére, karjára, tintaceruzával bepirosoztuk, és nagyot neveltünk, ahogy a hazaérkező szüleink ránk meredtek. Nem volt hihetetlen. Utolsó verekedésünkön szék- és asztallábak törtek.)

Az utolsó tavasszal anyám már rendszeresen kórházban volt, ahol F bácsi, apám középiskolás jó barátja kezelte. Tudták – bár velünk, gyerekekkel nem osztották meg -, hogy menthetetlen. Az utolsó nyáron (1959) szanatóriumba utalták. Anyám nagyon készült, volt egy szép, sötétkék selyemkosztümje, azt akarta fölvenni, csak, sajnos, a hasa már nagyon földagadt és a bőre kiállhatatlanul viszkedett. Aztán mégsem a szanatóriumba ment, hanem a kórházban kötött ki. Nem láttam többé, nem engedtek hozzá. „Keserves lányom, Ágnes” a Farkasréten, a Kozma-sírboltban van eltemetve. Egy okkal több, hogy a sírt elkerüljem.

*

Anyám halála után nagyanyám és a két maradék lánya hosszan tanakodtak, hová helyezzenek el minket (Pirc néni, apám húga praktikusán a temetést intézte). Juditéknál, anyám nénjénél négy gyerek volt, Mártáéknál, aki tizenkét évvel fiatalabb volt anyámnál, csak kettő. Végül a mi gondviselésünk – már amennyire a késői tizenéves fiúknak szükségük volt – M-ra maradt. Márta állott hozzám legközelebb abból a családból, valahogy úgy tekintetem mint idősebb nővért. S úgy is bánt velem, különösen míg saját családja nem lett. Mivel neki már nem jutott elég Baár-Madas, tanítóképzőt végzett Budapesten, a Vend utcában, és lelkes tanító lett belőle (később, az élet fintora, a Lenin-intézetben orosz tanárnak tanult, és vezető tanára lett az Országos Pedagógiai Intézetnek Budapesten). Tőle, még ifjú tanító korában sok mindent tanultam: pálcikaembert rajzolni (ma is habozás nélkül rajzolok papírra, táblára), hatágú csillagot szerkeszteni (miért pont hatágút, azon nem töprenkedtem); sormintával szegályezni a füzetemet, betűket kötni meg effélét. A Kérem-Köszönöm mindig együtt jártak szóban és rajzban. Ő olvasott föl nekem először regényt 1945-46 fordulójának szünetében.

Minta volt számomra a férje is, bár másféleképpen. Károly Sándorral az ostrom alatt ismerkedtek meg, eredetileg tanító volt, majd polgári iskolai tanár. Hogy nyelvész is egyben, ezzel sem apám családja, sem J néni és családja nem tudott mit kezdeni (és én sem). Ez a két ember a szemem láttára emelkedett ki, már a Rákosi-korszakban, aztán pedig a Kádár-rendszerben, miközben, amennyire csak lehetett, megőrizték eredeti elkötzelezettségeiket (M nagy református aktivista, SDG-s (Soli Deo Glória, református ifjúsági szövetség) volt, KS testvére pedig katolikus pap). KS-hez bejárva az Akadémia Nyelvtudományi Intézetébe fogtam föl a tudományos fokozatokat (előbb kandidátus lett, aztán nagydoktor, végül

egyetemi tanár Szegeden). Életük vége felé elhagyták Széchenyi utcai lakásukat – amelyben tanítóképzős koromban még én is gyerekeskedtem -, és sikerült felépíteniük egy budai társasházi lakást (közben KS szakállt eresztett és egyetemi tanár lett, Márta pedig vele született szívbjával küzdött, nemsokára bele is halt).

Két gyerekükkel, Sanyikával és Zsuzsival együtt nevelkedtem. Körülbelül akkora volt a korkülönbség köztünk, mint köztem és az édesanyjuk között. Sok karácsonyt és szilvesztert töltöttem ebben a családban, már a kitelepítés után, amikor a szüleimnek nem volt letelepedési engedélyük Budapestre. A karácsonyfa rendszerint a zongorán állt, és S mint nagyobbacska fiú boldogan tapsolt: „Jaj, de jó! Jaj, de jó! Éljen Rákosi!” (a család egy pillanatra megdermedt). Csinált ilyesmit később is, amikor konfirmációs oktatásra járt, mert oda mindig gondosan fölvette az úttörő egyenruhát (Zs, a húga, talpraesett és realista volt, mint a lányok általában.) Engem S – csinos arcával, keserű pillantásával és lázban égő szemével mindig Költő nagyapámra emlékeztetett; talán beléje vándoroltak – ha vándorolnak egyáltalán – a Költő Gábor-féle gének. (Jaj, nehéz ezt a párhuzamot folytatni: S már mint végzett néprajzos, akadémiai munkatárs, Svájcba disszidált a szerelmével, s ott egy számomra ismeretlen kommunában élt. Majd a szülei kérésére – az 1970-es évek végén – hazaindultak, de nyomuk veszett. Később a nyugatnémet rendőrség bukkant a nyomukra a ... folyóban, amelybe mindketten belefelladtak.)

Anyám néneje, J néni – a Zsembery-család - nem állott hozzám ennyire közel; talán mert meglehetősen elfoglalta őket a nagy család. J néni is a Baár-Madasban végzett, és ő is egyetemre ment, mint anyám, de nem tanárnak, hanem orvosnak. S nem volt annyira szorgalmas, elszánt (és szorongó), mint anyám; sokkal föl szabadultabb nála, sőt már-már fellengzősségig magabiztos. Holott az élete neki sem volt könnyebb, vagy, nem is tudom... Nehéz ezt mérlegre tenni. Zs István, a férje mindenesetre az abszolút megbízhatóság és a kiszámíthatóság példája volt nemcsak az én szememben, hanem anyáméban és nagyanyáméban is. Gondolom, ez így együtt – Pista bácsi nyugalma és csendes derűje J néni gyakori izgalmi állapotaival, gyors észjárásával és kombináló képességével – lehetett volna gyúanyag is egy házasságban. De szerencsére inkább biztonságot adott. (Apám osztálytársa volt a pesti piaristáknál, egyszerre végezték a jogot, egyazon családba udvaroltak, és nagyjából egyszerre házasodtak is.) Nagyjából egyszerre születtem én is az unokatestvéremmel, Ágostonnal (jogász lett, bár a nyelvekhez volt hihetetlen memóriája; halála előtt nem sokkal, már mint bíró, szórakozásból urdu nyelvet tanult). Ő és Feri, az öccse álltak hozzám a legközelebb. El is indultunk gyalog Szentendrére, minden külön bejelentés helyett, hogy meglátogassuk P bácsi édesapját és édesanyját, akik akkor Izbégen éltek). F világosított föl róla, hogyan is lesz a gyerek (igen, én is, te is), mivel a Bécsi úti iskolában ezzel egymás közt akkor már intenzíven foglalkoztak a gyerekek (a Szemere utcában, ahová én jártam, még nem). Lehattunk 10-11 évesek. J néni még csak hajlandó is lett volna elengedni minket, P bácsi és anyám azonban keményen állást foglaltak. Trézsi, különösen pedig legkisebb testvérük, akit mindnyájan Cicónak becéztünk, túl kicsik voltak az efféle kalandokhoz.

*

Nagyanyám aggódott anyámért, és próbálta segíteni M-t, aki főállásban dolgozott a két kis gyereke mellett. De támaszkodni Zs-ékre támaszkodott. Zsembery István volt a szeretett veje (mint évtizedeken át gyakorló özvegyasszony, apámra érthető főntartással nézett attól kezdve, hogy friss házasként rajtakapta a titkárnővel az irodában). Zs-ék vették magukhoz, amikor már folyamatos ápolásra volt szüksége. Én nehezen látogattam, nemigen tudtam mit

kezdeni ezzel az idős, púpos nénivel, aki örökösen flanel pongyolában közlekedett, inkább feküdt, és lassan elfeledett beszélni. Pedig, ahogy most visszagondolok rá, ő volt a nagyanyám, igazabb, mint a másik (a sziszegős). Kis koromban órákat játszott a gyerekszobában, idős korában meg arról álmodozott, hogy egyszer ágyból nézhessen mozit (akkor még – az 1950-60-as évek fordulóján – nem volt tévé, legalább is nálunk nem).

Szinte hihetetlen, amit adott: Kolozsvár szerelmét (tudatosan választom ezt a szót), Erdély szeretetét. Lopva adta tovább, anélkül, hogy maga is tudta volna, a szavain, a meséin keresztül. (Kolozsvári teológus koromban úgy mozogtam ott, mint aki minden házat és sarkot ismer, legalább is a Fő téren. Sőt, ennél több: neki, a meséinek köszönhetem azt a város-élményt, amely a földrajzi tér egy-egy pontján, sokszor érthetetlenül, azóta is el-elfog. S valami meglehetősen titokzatos tájékozódó képességet is.)

Megyeri-Jámbor Lenke – Lencike, ahogy lány korában beczték, Lenci néni, ahogy később – Kolozsvárról jött, és haláláig (szó szerint) a kolozsvári Farkas utca volt és maradt az otthona. Erről és csak erről mesélt olyan meggyőző és láttató erővel, hogy aki hallgatta, mint én, abba az évek során valósággal beleégette nemcsak az érzelmeit és vonzalmait, hanem a hely, a város ismeretét is. Mit ismeretét – imádatát! A Farkas utcai ház, amelyben fölnőtt, a színház, amelynek árnyékában fölcseperedett volt az élet – az ő életének – vonatkoztatási kerete.

Korán, tizenhat éves korában ment férjhez egy huszonéves fiatalemberhez, kolozsvári kezdő jogászhoz, aki Háromszékből az unitárius kollégiumon keresztül jutott a jogra, majd a bíróságra. Nagyanyám élete végéig – vagy amíg tehetett – két képet őrzött a falán: egyet a korán elhunyt öccséről, Kálmánkáról (tinédzser, de kalapban, ahogy a kor kívánta) s egy másikat az egyetlen társáról, szerelméről, Költő Gáborról. Költő Gábor, bármennyire fiatalos kinézetű volt is ezen a képen, mégis bajszosan és szigorúan nézett a világba, talán mert sejtette, hogy nem túl sokáig nézi. A háromszéki Sepsiköröspatakáról került az unitárius kollégiumba, ahol beszerezte – lehet, hogy magával hozta – a gyilkosnak bizonyuló tébécét. Egy képen, amelyet azóta is meg-megnézek, egy szép, szigorú emberpár áll kézen fogva. Öltözékük amolyan „erdélyies”, a koruk meghatározhatatlan. Ők Költő Gábor szülei, az én dédszüleim.

Megpróbálom elképzelni, hogyan fogadhatták doktor Költő Gábort a nagyanyám családjában, mikor leánykérőbe ment. Riadtan? Idegenkedve? Vagy inkább tárt karokkal? Erről semmit sem tudok – már csak azért sem, mert nagyanyám, minden kitárulkozása és kommunikatív képessége ellenére sohasem beszélt. Marad tehát a kép, az a szigorú, valamint egy lila tintával, határozott vonásokkal papírra vetett nemzetközi jogi értekezés, amelyet nagyapám, talán letartóztatása során (előbb internálták az új Romániában, aztán kiutasították) papírra vetett. No meg az apró történetek nagyapáról, amint a tébécés szobából kijön ebédelni a családjához – ebéd előtt szundít egyet az asztalra borulva -, és a vajjas kenyeret vastagon kenve szereti, hogy „meglássék benne a foga”.

Nagyanyám a kolozsvári Farkas utca szeretetén kívül még mást is hozott magával Pestre, miután kimenekültek (s miután illendően eltemette a férjét a Kerepesi úti temetőben). Töméntelen mennyiségű és nagy kedvvel, színészkedve előadott történeteket a kolozsvári Nemzeti Színház vidékéről (s más színházak vidékéről is, ahol apja, a színidirektor megfordult). Szavaiból vaskos színházi tréfák bontakoztak ki, és még valaki: egy apa, aki élet-halt a színészetért és a színházért.

Ez az apa – nagyanyám apja, az én negyedik dédapám Megyeri-Jámbor Dezső volt, nemcsak Kolozsvár, hanem a magyar színháztörténet ismert alakja (eredetileg Jámbor, de Megyeri Károlyra, a nagy színészre emlékezve fölvette a Megyerit. Legalább is így tudja a családi legendárium – nagyanyám és a nénje -, nem pedig úgy, ahogy a színházi lexikon. Jámbor Dezső a XIX. Század végén és a századfordulón szereplő énekes, színész, komikus – később főrendező (többek közt a pesti Vígszínházban is), - és a kolozsvári Nemzeti Színház alapító direktora. Képet róla már nem láttam, csak olvastam róla; és meglátogattam a házsongárdi temetőben álló síremlékét. Nagyanyám meséiben bohém, impulzív, kiszámíthatatlan egyéniség kerekedett ki, aki hangulataiban hol fenn volt, hol lenn, s akinek reggelente, ha a színházba próbálni indult, a felesége kicserélte a zsebóráját, mert az a rossz szokása volt, hogy mérgében elpökölte a zsebóráját és a földhöz vágta.

Jámbor Dezső maradék levelezéséből azért nem pont ilyen kép rajzolódik ki. Úgy ment Kolozsvárra – ahová visszahívták Pestről -, hogy vitte magával a széles körű pesti közéleti kapcsolatait, Jókaitól Márkus Emiliáig. S jó színidirektorként föl is használta őket arra, hogy az újdonsült nemzeti színházat fölvirágoztassa. Színész ismerősei – akiket ő hódolva hívott, fogadott és marasztalt Kolozsvárott – hálálkodva emlékeznek kolozsvári turnéikra. Pont mint egy vidéki művelődési ház sikeres igazgatójára. Jámbor Dezső igazi, maradandó sikere azonban nem az új nemzeti színház fölvirágoztatása volt, hanem a főtéri Mátyás-sziobor, Fadrusz János alkotása. Hogy Fadruszt rávegye a szobor megpályázására, Jókaiékat mozgósította. Ha odamegyek vagy arra gondolok, nem is a nemzeti színház jut az eszembe, hanem inkább a Mátyás-szobor.

Már csak azért is, mert sokáig nem tudtam megfejteni a kolozsvári Nemzeti Színház rejtélyét. A színházat ismertem, jártam is benne, de nem vágott egybe a Farkas utcával (már csak azért sem, mert a Farkas utca – ma Strada Kogelniceanu – az egyetem, nem a színház utcája. Míg aztán, szinte véletlenül, elolvastam az egyetem melletti alacsony épületen az emléktáblát, ahol az eredeti nemzeti színház állott. Szemben a ház, amelyet nagyanyám annyiszor emlegetett. Fölnéztem rá, és elfogott az az érzés, amely a vándort vagy a hívőt a Szent Hely közelében fogja el.

*

Miután nagyanyám öccse meghalt (mindössze tizennyolc évet élt), egy testvére maradt. Eredetileg Zsófiának keresztelték édesanyja, Megyaszai-Gyula Zsófia után, aki Jámbor Dezső felesége, egyben az én negyedik dédanyám volt, s akinek valamely Bajon lelkészkedett, bár a lexikon vélhetően rosszul írta a nevét. Nagyanyám nénjét, bár Zsófiának keresztelték, mindnyájan csak Dódi néninek ismertük. Legendás volt a csillogás-villogásról, a hóbortba hajló nagyzolásról, indulatai és szenvedélyei kitöréseiről és előadásáról. Ha telefonhoz jutott – ami az ostrom utáni pesten nem volt kis dolog – órákat beszélt úgy, hogy időnként ki-kiszólt a fülkéből, és leteremtette az ott várakozókat. (Nagyanyám mindig kínosan vette föl az ilyen telefont.)

Dódi néni is jogászhoz ment férjhez – no nem Kolozsvárott, nem ismeretlenhez és nem szegénylegényhez (amilyen Költő-nagyapám volt). A férje, Gál László kúriai tanácselnökként ment nyugdíjba (idejekorán, még azelőtt, hogy B-listázhatták vagy akár kitelepíthették, letartóztatták volna). GL akkor már Budapesten dolgozott, ami egyébként is nagy dolog volt a kolozsváriak szemében, de különösen a Megyeri-Jámborok szemében, akik mindig szorgosan ápolták a pesti kapcsolataikat. El tudom képzelni – hallottam is egyszer-másszor -, ahogy D néni és Lencike (a nagyanyám) dicsekszenek egymásnak. Pontosabban szólva D néni

dicsekszik, és Lencike szerénykedve hallgatja (neki a Költő Gábor és a kolozsvári Farkas utca iránti, olthatatlan szerelem maradt).

De az is lehet, hogy nem irigykedett igazán. Igaz, hogy GL „lófő székely” volt, de kiállhatatlan ember. Bátor, szokimondó, nyílt és egyenes egyfelől (egyik tettét a köztörténet is följegyzí, amikor zsidó munkaszolgálatosokat kísérték a nyilaskeresztesek az Olasz, ma Szilágyi Erzsébet fasorban. Velük ment egy katolikus pap, nyilaskeresztes karszalaggal, mire Laci bácsi rákiáltott, hogy „micsoda pap maga?”) Másfelől azonban házsártos, rossz indulatú, csapodár, mégis magán való. A gyerekeket, később az unokákat maga körül a korabeli gyerekvers parafrázisával rémítgette („Rettenetes Laci bácsi szeme vérben forog, Nagy fogait csattogatja, és rémesen morog”). A rokon gyerekek – az unokatestvéreim – félték is tőle, és igyekeztek elkerülni, ha csak lehetett. Talán az öcsémet kivéve, aki szorgosan segített neki szőlőt kötozni a bakonybéli kis birtokán, újra megf újra adogatva a rafiát, és újra meg újra emg újra leoldozva – L bácsi háta mögött – a már fölkötozött szőlőt.

Ez persze már a háború után történt, amikor a „rettenetes királytigris” is megöregedett, s ezzel engedékenyebbé vált. Bezzeg nem volt ilyen engedékeny, amikor fia, az ifjú GL (családi nevén Bókusz bácsi) házasodott, nőül véve a világszép Nappendruk Évát, a kolozsvári Fötér patikusának unokáját, orvosdoktor és Románia teniszbajnokát. A család testületileg levonult – Észak-Erdélyt akkor csatolták vissza Magyarországhoz -, hogy megmutassa magát a világnak (ami számukra azért Kolozsvár volt és maradt). Ez 1942-ben történt. A unokaöcsém meg én már elég nagyfiúk voltunk ahhoz, hogy vihezzük a díszes „leppet” (állítólag így mondtam), és persze a fötéri Szent Mihály templomban rendezték az esküvőt. Szörnyű unalmas lehetett, mert közben fölmásztam azb oltárra, és kezdtem elfújni a gyertyákat. Hazafelé a vonaton „rettenetes Laci bácsi” szüntelenül arra bíztatott, hogy kopogjunk be a fiatalok hálófülkéjébe, és kerdezzük meg tőlük, éppen mit csinálnak.

A nagy garral megkötoött házasság szomorúan – vagy talán felemelően? – végződött. B bácsit, akit diplomatának szántak a szülei (a testvére medika volt, morfinistává vált, öngyilkos lett), és az ostrom után a Brit Nagykövetségnél dolgozott. Egészen addig, ameddig a nagykövetséget közismert módon meg nem szállta a rendőrség a „fordulat évében” (1949), elhurcolva az ott filmvetítésre várakozókat. B bácsiéknál is házkutatást tartottak (az apja talán szokott módon Bakonybélbe húzódott el). A könyvespolcán, a könyvek háta mögött meg is találtak egy fényképet, amelyen GL egy fogadáson a kormányzóval fog kezét. Erre B bácsit elhurcolták, kihallgatták, és úgy megverték, hogy többé már nem is épült föl. Miután 1953-ban kiengedték, haláláig tolokocsiban ápolta felesége, a világszép Nappendruk Éva.

NÉ – nekünk persze csak Éva néni – Dudaron talált magának körzeti orvosi állást, ahol úgy érezte, hogy páciensei, főként bányászok, mellette vannak, szükség esetén meg is védik (így is lett párszor). Ötvenhat után költözött Pestre fiával, I-nal és lányával, az ugyancsak világszép É-val, akiből jogász lett. Nehezen vagy sehogy sem helyezkedett el, részben az apja miatt. Végül fogta, s férjhez ment valakihez Norvégiába; valakihez, akit nem is ismert igazán. Világszép É néni még egyszer összeszedte tudását, kapcsolatait és vagyonát, hogy legalább a lányának méltó esküvőt rendezzen. Huszonnégy személyes herendi porcelánt adott vele – családi örökség -, valóságos vagyont. Aztán megérkeztek Norvégiában, ahol hideg, sötétség és nagy-nagy idegenség fogadta kis Évát. Meg egy kiszámíthatatlan férj (szól az elbeszélés), aki összetörte a porcelán készletet, és elüldözte É-t. É keserűen és megszegyenülten tért haza, kivándorlás, vagyon és illúziók mind odavesztek. Hamarosan megbetegedett. A kemoterápiás kezelés során kihullott a haja, a hormonkezelés miatt kövér lett és csúnya. Az édesanyja tehát őt is a koporsóba kellett ápolja.

Kis É egy időben nagy hatással volt rám, s akarta is (bár unokatestvérek voltunk), villogtatta a szép fekete szemét és meg-megmutogatta karmocskáit. Mégis, mi a felemelő ebben a történetben? Talán világszép É néni, aki majdnem száz évet élt, erős és egészséges maradt, a kefdélye töretlen, a műveltsége csillogó. Megérte a rendszerváltozást, boldogan tett eleget franciaországi meghívásoknak, körülvette magát barátokkal, rokonokkal és kolozsvári ismerősökkel. Csak nemrég ment el. Ezt a képet őrzöm róla.

Életrerek

Amikor megszülettem, szüleim a Buday László utcában laktak, abban a házban, amely az emelkedő északi oldalán áll. A ház, ahogy a környék is, a XIX. És XX. Század fordulóján épült; amikor a szüleim beköltöztek, mintegy negyven-ötven éves lehetett. Hasonló házak sorakoztak az utca mindkét oldalán, már ahol beépült, le egészen a Központi Statisztikai Hivatal díszes épületéig. A déli lejtőn az utca túloldala volt jobban beépítve; a túloldalon a Statisztikai Hivatal parkja mintegy összefüggött a Mechwart térrel (ma előkelőbben Mechwart liget, amelyet a sztálini klasszicizmus stílusában épült egykori kerületi párház, ma polgármesteri hivatal zár le, vagy inkább ural.

A Buday László utcára merőlegesen – két házzal délebbre, mint ahol mi laktunk – kezdődik az Ady Endre utca, sarkán barokkos kis épülettel, amelyben később, az ostrom után Buda sokszor megjelenített Mignon-presszója működött. Azt már kevesebben tudták, hogy a ház tetején napozó, a házon belül pedig szépen gondozott kis kert rejtőzködött. Én ezt Csáky bácsiék kertjeként ismertem meg, mert a ház tulajdonosa Csáky bácsi volt, magas rangú fővárosi vagy kormánytisztviselő, apámék atyai barátja és büszke kertész. Ez a kert nekem olyan volt, mint az a bizonyos Százholdas Pagony; körülbelül akkora is volt m- vagyis icipici -, s körülbelül annyi Mici mackó meg Bogár Sándor tanyázott benne.

Ha az Ady Endre utcán fölfelé sétáltunk – ez volt a minden délelőtti program, ha esett, ha fújt -, elértük a Zivatar utcát és benne az iskola sárga épületét. Kicsit följebb az Ady Endre utcát is, amelynek meredeken fölkapaszkodó szakaszán – pont ahol balra fordulva enyhébb emelkedőre vált -, az ostrom után egy kilőtt tank állt sokáig. Ha az iskola előtt jobbra fordultunk, előbb-utóbb leértünk a Zárda (ma Rómer Flóris) utcába. Ott újra jobbra kanyarodva visszaérhettünk a Buday László utca északi végéhez, ahol a sarkon egy élelmiszerbolt működött (később vele szemben épült a kerületi rendőrkapitányság. A Buday László utca déli lejtőjén lefelé a Bimbó útra értünk. A sarkon egy cipész boltja volt (ma patika). A anyám odavitte a cipőinket javíttatni; egyszer a cipőmben hagyták a szöveget, engedelmesen sántikáltam benne egy fél napon át.

Ez a környék volt tehát a kisgyerekkor; de annyira és olyan intenzíven, hogy korabeli meséimet és későbbi olvasmányaimat tudva-nem tudva oda képzeltem el. Mikor később, már felnőtt fejjel oda visszamentem, az utcák és a házak, a kapuk és az ablakok mind úgy néztek ki, mint a Koldus és királyfi-ban, meg a Twist Olivér-ben. Vagyis fordítva: én képzeltem a meséimet ilyeneknek. A kis kerttől és a házsarkoktól máig nem tudtam egészen megszabadulni.

A lakásban nem jártam (a házba egyszer be akartam nyitni, de a kapuja zárva volt). Mégis tudom, milyen mély nyomokat hagyott bennem; nem annyira emlékképeket, mint inkább érzelmeket, amelyek később észrevétlenül normákká, ízlésekké és értékekké formálódnak át.

A hosszú (hosszú?) és sötét előszoba, ahová mindig úgy léptünk be a sétából, hogy valaki várt. Ez lett az otthon. A konyha (az is eléggé sötét), amelynek egyik sámliján gubbasztva bögrét adtak a kezembe (ezt a bögrét itt őrzöm az asztalomon – az unokáim nemigen hatódtak meg tőle). A nappaliban folyt az élet – ez volt az egyetlen szoba -, étkezéstől a társaságig (Török Sándor Kököjszi-Bobojszájának képzeletbeli színtere). S valószínűleg azért érzem az alkóvos lakásokat otthonosaknak, mert a kis hálófülkét alkóv választotta el – vagy kötötte össze – a nappalival.

Valahol egy rádió is lehetett (a rádió volt akkor a modern kommunikációs eszköz), amelyen N Annus, szüleim háztartási alkalmazottja délelőttönként cigányzenét hallgatott. Bekapcsolva hagyta, amikor hazaérkeztem a sétából, úgyhogy az ebédemhez cigányzene szólt. És Annus segített, akit nemcsak a szüleim szerettek (alighanem kölcsönösen kedvelték egymást), hanem mindenekelőtt én. Alacsony, barnás bőrű, fekete hajú és szemű lány volt, később megtelt, kigömbölyödött, olyan Annusossá vált. Nyírbogdányból jött Pestre, és a szüleimnél volt egészen az ostromig. Az Ady Endre utcában ismertem meg az udvarlóját. Később összeházasodtak, és a háború után a Damjanich utcába költöztek, közel a Városligethez. Fialtal felnőttként egyszer voltam náluk, Annus akkor is még olyan Annusos volt (Kosztolányi Édes Annáját abba a lakásba képzeltem el). Annus emléke talán, hogy általában a fekete hajú, sötét szemű lányok tetszettek (rendszerint, sajnos, egyoldalúan).

Teréz vitt sétálni, aki délelőtt gyereklány volt nálunk, délután apámnak segített az irodában. T szemüveges volt, talán szigorúbb is, mint Annus, és megkövetelte a sétát. A barátja (rokona vagy csak ismerőse) megvárta minket, és valahol a Zápor utcában motorra ültetett. A nyeregből kicsúsztam, lecsúsztam a földre; de erről szerencsére nem esett több szó sem köztünk, sem anyám és T között. T továbbra is vígan ágyazott, ez a délelőtti dolgai közé tartozott, amikor megérkezett (nem lakott nálunk, nem is lett volna hol). Vele is összefutottam egyszer, egy pesti látogatásom alkalmával. A Szent István körúton egy vas- és edényboltban dolgozott, ahol É-val együtt kerestünk valamit. Rám köszönt – megismert, megismertem (kivételesen). É ingerülten faggatott, hogy „ez ki volt”.

A Zárda utcában akkor is megállt a busz, apám és anyám ott szálltak buszra, ha néha megengedték maguknak (a viteldíj egy pengő volt, ami a negyvenes években is nagy pénznek számított). Valahol, sétánk vidékén, a járda széléhez az úttestről barna, hullott leveleket fújt halomba a szél. Ekkortájt – 1943-ban - megszületett az öcsém. Már nem fértünk a garzonlakásba; fölköltöztünk az Ady Endre utcába.

*

Ez így egyszerűen hangzik, és sokáig azt gondoltam, hogy ilyen egyszerű is volt. Később gyanítani kezdtem, hogy más is közreműködött, leginkább talán a nagyanyám (az apai), aki végül összebékítette a nagypapát a fiával (az apámmal). Az Ady Endre utca 3. szám alatti villa a nagyanyámé volt, aki azt az apjától Asbóth Oszkártól örökölte. A villában kétlakás volt; a nagyobbikat kapta meg apám.

A villa (vagy társasvilla, ahogy akkor hívták), meg a szomszédoké is (egyik szomszédunkban Uray Tivadar lakott, Marci fiával sokat játszottam a kertünkben) a XIX. Század végén épült. A főváros adta hozzá a telkeket. Akkor kezdett kiépülni a Rózsadomb; akkor még csak a Dunára néző emelkedőt nevezték annak, aztán az első világháború után vett az építkezés igazi lendületet. A házak, az idősebbek és a későbbiek, máig jól megkülönböztethetők (nem is szólva a Kádár-korszak társasházaitól). Asbóth dédapám társasvillája, mint jó néhány azon a

környéken, tornyos várkastélyra emlékeztetett, különös, faragott gerendás tornáca is volt. Anyám nem épp ide vágyott volna, inkább eslingeni rolettát, meg etázfűtést emlegetett. Sokáig nem tudtam, miért (sőt, azt sem, hogy mi az). Ezek a harmincas években épült Bauhaus-házak voltak, amelyek Pesten és Budán jobbára úgynevezett foghíj telkekre épültek (K apósa és építész társai egész kislakótelepet is építettek mutatóban belőlük jóval kiejebb, a Pasaréti téren túl).

A villa előtt jókora kert volt, amely az utcarészen volt a legnagyobb (bodzabokrokkal, amelyekről minduntalan meg akartam enni a termést), de a ház háta mögött, szerényebb méreteken, folytatódott. Az utca felőli frontot szüleim foglalták el; leginkább apám reprezentatív méretű dolgozójára emlékszem. Nagyon büszke volt a bútoraira, amelyek diófából készültek, talán egyenesen ebbe a lakásba, biedermeier, sőt inkább neobarokk stílusban. Az íróasztalon – amelyet nemigen használt – lámpa állott pergamen ernyővel, a fotelokat zöld bársonnyal kárpitozták, és a sarokban kovácsolt vas állólámpa világított. Ernyőjén színes metszetek. Apám igen szerette az ilyen enteriört, és később, ha csak tehetett, kicsioban is megismételte (másik feleséggel, új lakásban, ízléstelenebb változatban). Eleinte öntudatlanul, később mind tudatosabban ismételtém én is (K megpróbált kirángatni belőle).

A toronyszobában – mert az is volt, ha már torony volt – Tante Gréte lakott, valódi gyereklány, igaz, hogy megosztva köztünk és az unokatestvéreim között (akik néhány kilométerrel odébb, a Pasaréten laktak. Tante Grétének csak mi hívtuk, az igazi neve Pikna Margit volt. Vagyis, mint később kiderült, nem Margit, hanem Zuzana. Életem, életünk nagyobb részében így maradtunk meg egymásnak: Julika, Eszter és én (az öcsém épp hogy csak megszületett) – és ő. Zuzana Piknova. Tante Gréte, még m indig így nevezzük egymás közt, Trencsénteplicből jött, ahol az apja jó nevű fürdőorvos volt, s mint ilyen, beszélt magyarul, szlovákul és németül persze. Utóbbit a lánya is, anyanyelvi szinten. Így lett ő nekünk e német nevelőnőnk. Időnként meglátogatta a bátyja Csehszlovákiából, akit szüleim vagy tante Gréte szobájában szállásoltak el, s aki a reggelinél – *ó tempora! Ó mores!* – kockás flanel ingben jelent meg (apám és családja hosszasan taglalták).

Tante Grétével németül kellett beszélnem, már ha tudtam (nem tudtam), de az unokatestvéreim egész jól megtanultak, mert már olvastak is). Így nekem tante Gréte inkább fölolvastott. Mindenfélét: *Hans kuck in die Luft; Struhwle Peter, Die verlorene Pfennig, Röslein hü.* Mint később megtudtam, ezek egykor divatos gyerekkönyvek voltak, nem túl moderneken azonban, mert apám és a húga maguk is helyeslőleg, sőt élvezettel hallgatták. (Az NDK-ban elhűlve láttam, hogy a Harz-hegységben a házak és az erdők tényleg olyanok, mint a *Verlorene Pfennig*-ben, s hallottam, hogy ha a gyerek nem megy fodrászhoz, előbb-utóbb belehal, ha pedig nem néz a lába alá, a mélységes-mély gödörbe zuhan. Ez utóbbit, megjegyzem, magyarul is sokszor megkaptam.) Tante Gréte egyszer csak eltűnt, talán más gyereklány – német nevelőnő – váltotta föl, akire a pasaréti unokatestvéreim sokat panaszkodtak. Velük lakott a Pasaréten, és folyton kötniük kellett, mondták.

Sokkal később derült csak ki az egész nevelősi igaz története. Zuzana Piknovát a szüleim tulajdonképpen bűjtatták, mert zsidó származású volt. Édesapja áldozatul is esett a szlovákiai zsidóüldözésnek (Magyarország, benne a szüleimmel, úgy látszik, biztonságosabbnak tűnt). Nem a bátyját látták vendégül, hanem a férjét. Kisgyereket a nagyszülők fogadták be. Egyszer, más ötvenhat után turista úton járt Budapesten, akkor meglátogatott. Mindmáig levelezünk, ilyenkor összeszedem maradék német tudásomat, hogy egy karácsonyi üdvözlő erejéig örömet szerezzek neki.

Tante Gréte leginkább a Barsi térre vitt játszani; szüleim – mindenekeelőtt az apám – azonban sportembert akart faragni belőlem. A biciklijén száguldoztunk a Bimbó úton, legalább is én így éreztem. Nagyon bizonytalannak éreztem azt a biciklit (és csak sokkal később, kitelepítéskor tanultam meg, akkor legalább magamtól). Nemcsak szánkózni vitt, hanem síelni is (a környéken még sok beépítetlen lejtős telek volt, mi leginkább a csacsirétre jártunk). A lábam összeakadt a sílécekkal, a kesztyűm átázott, nagyokat estem. Egyáltalán nem élveztem, és néha az volt az érzésem, hogy az anyám se.

*

Az Ady Endre utcából a szüleim gyakrabban és talán szívesebben is jártak a Pasarétre, apám családjához, mint a Buday László utcából. Vagy csak nekem tűnt úgy, mert valamivel közelebb volt. Kerékpáron? Busszal? Igazán nem tudom. A Pasarét apámnak mindenképp valamilyen támaszpont volt, az is lehet, hogy egyfajta függelmi viszony. S anyám persze követte – mit is tett volna -, bár talán szorongva. Azért a házasságuk nem ment símán; apámat Kozma-nagyapám már mint kész jogászt angliai ösztöndíjra küldte. Rossz nyelvek szerint (anyám családja) főként azért, hogy elfeledje anyámat.

„A Pasarét” – ahogy egymás közt nevezték – nekem sem volt felhőtlen élmény. Gyakran voltam együtt az unokatestvéreimmal, és ez jó volt; idősebbek és lányok, ez nem volt egészen jó. Eszterrel mindenféle koalíciókat kötöttünk Julikával szemben (ő volt a legidősebb), E kitalálta, én is benne voltam, J árulkodott. Csakugyan egész család (az öcsém egy-két éves, állni és beszélni tanult). Ha madártejet kaptunk meggybefőttel, akkor az véres volt – elképzelhetni. J lemondott róla, mi elfeleztük. Szardinia volt vacsorára – J-nek adtuk mind az olajat, aki boldogan fölszürcsölte, s egész éjszaka kijárált tőle. Szóval ez vidám dolog volt.

Kevéssé volt vidám, különösen az ostrom után, hogy apámékat kibombázták. A Pasarét viszonylag ép maradt (benne nagyapám háza és nagynéném lakása is mellette). Szeretettel fogadtak, és gyakran (mindig) meghívtak ebédre. Akkor Pesten laktunk, anyai nagyanyám lakásában, az Alkotmány utcában. Onnan kilátogatni a Pasarétre – előbb még nagyapám házába, utóbb már csak nagynéném lakásába – kicsit lehangolt. A kövek közül a zöldbe. A társbérletből az egykori jólétbe (vagy annak legalább is az emlékébe, a maradványai közé). Gyula bácsi végig állásban volt, apám ügyvédsége egyre kevésbé ment (már könyvelést tanult). A Pasaréten – a rokonságban és a környezetben – a jómód egyre láthatóbb lett (vagy csak látni véltem?); náluk, az V. kerületben meg egyre láthatatlanabb. Hosszan sétáltam egyedül a Pasaréti úton (már kamasz voltam), és nagyon sajnáltam magam. Közben az unokanővéreim társaságba jártak. Senki sem törődött velem (vagyis nem velem törődtek).

Nagyapám háza, amelyet a húszas és harmincas évek fordulóján építtetett, saroktelken állott (ma is ott áll, csakhogy már nem egyetlen telek). A nagy házat egyedül lakták; csak háború után költözött oda hozzájuk, mondjuk, a házmesteri lakásba (nem egészen volt az, inkább valami szuterén) egy másik család. A több emeletet belső lift kötötte össze, amely faburkoltú főcsarnokig vitt föl. Később, nagyapám halála után – fűtési nehézségek miatt is – csak egyes részeket fűtöttek. Nagyanyám egy kisebb szobában üldögélt, ahonnan jól láthatta a kertet, és kötögetett (legalább is amikor mi náluk jártunk). A nagy kert végében, a Pasaréti út felől tenispálya húzódtott (a helyén most gyermekorvosi rendelő van); a Hermann Ottó utca felől pedig gyümölcsös, s talán zöldebb is, a nagyanyám takarékos háziasszony volt, maga termelte, később ott termeltette a zöldeget). A kert közepén, egy díszmedencébe hat kövér bronzbéka köpte a vizet (egy darabig – később persze már nem köpte, sőt már el is tűntek onnan).

Vidám élet folyt a házban, vagy mondjuk inkább, „nagy élet”. Nagypám két autót is tartott, hozzá sofírt (később is látogatta a családot); nagyanyámat szakácsnő és konyhalány is segítette. Ha hagyta. De jobbára nem hagyta, hanem kivette a kezükből a főzőkanalat vagy a kést, mert elégedetlen volt velük. Házivászonból készült nagy kötényt hordott a mindig egyforma ruhája fölött; és ha megfelelő bőrt talált hozzá, akkor abból akár tíz pár cipőt is csináltatott. Élete végéig hordta őket, mit sem törődve unokái vihogásával. A tenispályánál sokszor verődött össze társaság, rendszerint beszélgettek és teniszeztek is. Mi az unokatestvéreimmal labdát szedtünk, egy-egy labda – már a háború után – egyx-egy forintot ért. De nem mindig találtuk meg a labdát, ha a nagy kertbe kirepült. Apám képes volt sötétedésig kutatni egy-egy labda után, akár úgy is, hogy újabb labdát gorított el ugyanabba az irányba (elveszett holik nagy megtalálója volt; töltőtollak, karórák, kulcsok keresésében az egész család számíthatott rá).

A Pasaréti őt 41-től nem messze, a 37-ben lakott szeretett testvére, a nagynéném. Ezt a tágas villalakást a nagypám akkor bérelte neki, amikor férjhez ment; ott is halt meg, ott élte túl őt a férje, az idősebb lánya és annak gyerekei. (A lakást J-nek sikerült megvennie végül kárpótlási jegyekért. Szépen kitaroztatta – végül elektromos zárlat miatt teljesen kiégett.) Amikor nagypám házát államosították, nagyanyámat pedig kitelepítették – következésképp a „nagy élet” megszűnt – ide mentették, ennek a társasvillának a padlására a maradék bútorokat. Sokáig az egész padlást elfoglalták, s ha valakinek kellett, a nagynénémnek, később a férjének eszébe jutott egy-egy kallódó bútordarab. (Így került hozzám dédapám kanapéja és egykori dolgozójának antik székei.) Ez a lakás épp olyan volt, mint amilyent anyám képzelhetett magának: eslingeni roletta, etázsűtés, a háztartási alkalmazott is parkettás szobában lakott, nem mint nálunk, hajópadlásban, amit minduntalan sűrölni kellett. Anyám talán ezért is volt kedvetlenebb a szokottnál, amikor „a Pasarétre” mentünk. Pedig akkor már kedvesen fogadták, nagynéném férje még így-úgy bókolta is neki (szeretett és tudott bókolni, meg-megfordult a nők után még nyolcvan fölött is; É-nek is jókedvvel bókolta). Hogy el ne vegyék a lakást, nagynéném és a férje jó időre társbérletet fogadott be. Amikor elmentek – már ötvenhat után – J és a családja a helyükre költözött (J férje nehéz szívvel, de engedelmesen adta föl az önálló lakásukat a forradalom során megsérült Körtér helyett).

*

„A Pasarét” háttérben – amelyet nagypám csak részben szerzett, de részben (a telket) örökölt – Felcsút állt. Felcsúton nagypám – keresztapám unszolására, aki Felcsúton szokott nyaralni – nemcsak házat vett, hanem egész birtokot is. Mit házat – egy kúriát, még hozzá nem is akármilyen szépet. Egyszerű, nemes vonalai, jól eltalált méretezése, öntudatos méltósága csakugyan inkább nemesi kúriát sejtet (még átépített változatában is), mint kastélyt. Mert kastélynak nevezték, a tőlük szokott nagyzolással, és nagypám egész birtokot álmodott hozzá növénytermesztéssel, tehenészettel, méhészettel, szőlészettel, „pincészettel”. És, gondolom, nem kevés ráfizetéssel.

Náluk töltöttük a nyarakat. Én közülük két nyárra emlékszem, jó esetben háromra, ha komolyabban veszem a fényképeket, amelyek Felcsútról készültek (nagynéném férje szenvedélyesen fényképezett, többnyire maga hívta elő a képeket és őrizte, egészen haláláig a tenger sok előhívott tekerceset). Rendszerint vonattal mentünk, Bicskén kellett átszállni Felcsút felé. Ha csak nagypám kocsit nem küldött elénk Bicskére – de legalább a felcsúti állomásra -, mert akkor azon érkeztünk be. (Hetzli bácsi, a parádés kocsis, rendesen köszönni neki! mondták, és Hetzli bácsi úgy is öltözött, mint egy parádés kocsit. Szép sújtásos zubbonyba,

Bocskai-sapkával, amihez nagy, pödrött bajusz járt.) A parádés kocsi a ház – a „kastély” – bejárója elé fordult, ahol, a lépcsőkön lefelé jöve fogadott bennünket nagyapám. (Legutóbb, amikor E-vel és az unokáimmal odalátogattam, hirtelenjében nem találtam ezt a lépcsősort. Az U-alakú eredeti épület befelé forduló előterét a restaurátor jó ízléssel és kreativitással befedte – ma itt ebédelnek a fociakadémia diákjai.) Ugyancsak itt fogadta nagyapám az aratókat is, akik koszorúval, búzakévével jöttek köszönteni őt augusztus 20-án, mint egykori urát a jobbágy nép (jobbágyok nem voltak, de béresek igen).

Mindez persze színjáték volt. A mente, a saját termésű bor, a saját címkéjű vaj, a parádés kocsi addig tartottak csak, amíg nagyapám, méltóságos úr, a „nagy szerző” élt. Halála után már csak a látszat maradt, s az sem sokáig. A borospincébe húzódva néztük Székesfehérvár és Budapest bombázását. Apám és a húga riadva mesélték, hogy Hetzli bácsi beállt kommunistának, és a párttitkár Móró István lett, Felcsút gazdatisztja (villogó csizmában, vadászkalappal a fején járkált, intézkedett, mosolygósan, határozottan).

Felcsút talán szomorú története a családnak; „a kastély” története mégsem az. Sőt, inkább felemelő. Azok, akik ennek a kúriának új szerepet álmodtak, nemcsak jó ízléssel, de jó szándékkal is tették. Tehetséges gyerekeket országosan kiválogatni – sőt, a határokon túlról is meghívni – belőlük labdarúgókat nevelni, hogy Magyarország labdarúgása ismét világhírűvé váljék, igazán felemelő szándék (még ha engem személyesen nem hoz is lázba). K-val a minap körbejártuk a környéket, megtaláltam és meg is mutattam neki egy-egy dűlőutat, egy-egy erdőalját. Itt kiáltott farkast a kiskondás, emitt száguldoztak a Szegény gazdagok, meséltem. S közben megnéztünk vagy kerestünk nem egy kastélyt, kúriát, ami tönkrementl lebontották, széthorsták. Ha Felcsút környéke szomorú, a „kastély” története nem az. Igazán nem tudom, mit kezdenék vele, ha véletlenül az enyém.

Az ostrom

1944 karácsonyán – épp gyertyagyújtáshoz készülődtünk – óriási robbanás rázkódtatta meg a házat. A nagy méretű ablaktáblák szilánkokra törtek; a hideg betört, a gyertyalángok hajladoztak a szélben. Az egész család kézen fogva menekült az előszobába, a lépcsőházba, a pincébe. Másfél éves öcsém megjegyezte: Bomba bumm. Megyünk picébe. Aztán még hozzátette, követelően: szép sap! Szép sap! (Kapott egy angóra sapkát, mert születése óta fülgyulladásal küszködött.)

Akkor már nagyanyám lakásában, az Alkotmány utcában voltunk; ott húzta meg anyám magát a két fiával, miközben apám Esztergom-Táborból katonatársaival Nyugat felé menekült. 1944 késő nyarán – amikor a magasan húzó, a napfényben apró pontokként villogó amerikai bombázókat néztük – sokáig nem hoztak minket haza Felcsútról. Az unokatestvéreim – Jukia és Eszter – ott kezdtek iskolába járni. Engem is magukkal vittek, vihogtak az osztályban, a hátratett kezükben diót törtek, és adták tovább. A felcsúti házban (a „kastély”), német katonákat szállásoltak be. A reggelizések még békebelieknek tündek, a kerti asztal előtt masirozó katonák karlendítéssel köszöntek. (Nagyapám már nem élt; apám és a húga fintorogtak.) Elegánsabbak voltak a magyar repülőtisztok, akik olaszos egyenruhában közlekedtek, tányérsapkával a fejükön, kis törrel az oldalukon. Mozgalmas életnek, jó szórakozásnak látszott.

Pedig egyáltalán nem volt az. A felnőttek nem tudták eldönteni, hol volna biztonságosabb. Gyula bácsi, nagynéném férje, akit lenyűgözött a német technika (éveket töltött Berlinben

közvetlenül a háború előtt), megrendülten bár, de még igyekezett bízni a németekben. Folytan a rádiót bújta. Apám viszont láthatóan nem bízott sem a németekben, sem a háborúban (a húga meg a férjében sem), s ha hallgatott is rádiót, az természetesen az angol rádió volt. Hogy tudták-e, mi történik az országban, nem tudom; holott tudniuk kellett volna, hogy akkor már az országot keleti felét elfoglalták az oroszok. Vajon akartak-e menekülni? Vagy nem tudták, merték itthagyni, amijük volt? Mindenesetre szeptember végén visszaköltöztünk Budapestre.

Apám már évek óta katona volt (büszkén skandáltam, hogy „hadbíró főhadnagy”. Hét közben egyenruhában járt, csak a hét végeken öltözött civilbe; katonai köpenye alól – a bal zsebén keresztül – kard markolata kukucsált ki (vajon mennyire kényelmes lehetett ez a viselet?). Eddig azonban – rövid kivételektől eltekintve – otthon maradhatott; most neki is mennie kellett. Valamikor októberben családostól Esztergom-táborig ment; bennem a név maradt meg, a nagy nyüzsgés, ami ott volt, meg a tarka társaság, amibe belecsöppentünk. (Anyám alakja halovány – ez talán azt jelentette, hogy mindebben nemigen vett részt; inkább belecsöppent.) Alakja és emléke csak azután színesedik meg, hogy útjaik elváltak. Apám a tisztársaival tovább tartott nyugatra, anyámat és bennünket pedig egy tisztársára (vagy barátjára?) bízta, aki kocsival Budapestre tartott vissza.

Éjszaka volt, amikor nekivágtunk az útnak. A fiatal férfi folyton azt mondta: csak németekkel ne találkozzunk... Ez azonban bekövetkezett. Előbb éktelen mennydörgésbe és villámlásba keveredtünk; a fejünk fölött légcicata tört ki; óriási fénycsóvák pásztázták az eget, ahol villámlásokat és csattanásokat láttunk-hallottunk (ki kellett szállni a kocsiból). Majd német katonák jöttek, megállítottak, de csak annyi volt, hogy valami kék fetséssel lefestették az autó fényszóróit. Hogyan találtunk haza a sötétben, nem tudom.

Anyám az ő anyjához, az Alkotmány utcai lakásba húzódott. Pest biztonságosabbnak tűnt valamivel, mint Buda; Buda ostromáról – később a megostromolt Budáról, rokonainkról és ismerőseinkről szörnyű történeteket hallottam, hallottunk. Pesten, itt a Belvárosban is volt szörnyűség elég. A meg-megújuló bombázások miatt sötétítőket kellett az ablakokra tenni (kék sötétítő papírt árultak, ablaknyi fakeretekre ragasztottuk őket, esténként fölerősítettük; nagy baj történt, ha valaki elfeledte). A rádió naponta többször is megszakította az adást, hogy bemondja: Légiriadó, figyelem! Légitámadás: Mohács, Baja...Később, már a háború elmúltával még mindig hosszan skandáltuk ezt a fölszólítást és ezeket a neveket (előbb tanultam meg őket, mint földrajz órán).

A bombázás azonban akkor még nem érte el az V. kerületet, az Országház környékét, ahol – nagyanyám lakásában – akkor még ideiglenesen (hittük) laktunk. A légiriadóra azonban ijesztően süvíteni kezdett a szemközti ház sarkára erősített sziréna, a sziréna süvítésére és a rádió riasztására – amelyet el-elnyomott a sziréna süvöltése – a légó (légoltalmi) pincébe kellett mennünk.

A légópince tulajdonképpen a ház pincéje volt, a XIX. Század végén épült, a földje maga a nyirkos föld volt, s belőle a lakások bérlőinek apró faskamrák voltak lécajtókkal elkerítve. Tüzelőt tartottak itt, szerencsére inkább fát, mint szenet, mert a házban fatüzelésű cserépkályhákkal fűtöttek. A tűzifa valamennyit javított a sötét és nyomasztó pince levegőjén. Egy nagyobb részen megszüntetve a faskamrákat betonajzatú közös helyiséget alakítottak ki (a háború után fölszámolták), itt zsúfolódtunk össze, várva, hogy lefűjják a légiriadót.

Szenteste azonban már hiába vártuk. Akik akkor leköltöztünk a légópincébe, február közepéig vissza se mehettünk onnan. Legalább is a gyerekek – a felnőttek meg-megkockáztatták, hogy

az ingóságokból egyet-egyed, főként élelmiszert, ruhát lehozzanak. Januárban nagy hó esett; havat nézni (lapátolni), friss levegőt szívni fölmentek az udvarra. Februárban már kimerészkedtek. Kellott is, kifogytunk az enivalóból. Márta nagynéném valahonnan szójalisztet szerzett, pogácsát sütött, büszkén árulta az utcán (nagyanyám és anyám szörnyülködött: Márta akkor alig több mint húszéves volt.

Mondhatnám, békésen töltöttük tehát a karácsonyt, a szilvesztert és az újév első heteit; leszámítva nyilasokat (bújtatták Weiszéket), az oroszokat, a fosztogatást, apám letartóztatását és a szűkölködést. (Éhezést azért nem mondok, mert nem volna igaz; emlékszem, valaki szalámit is evett, mert nekem jutott a héja, nagyon finom volt). Meg a bombázásokat. A házunkat kétszer érte bombatalálat, szemközt a Hold utcában a német református templomot telibe találta a harmadik, a negyedik pedig – szinte karnyújtásnyira – a szemben lévő házat érte el. Az Alkotmány utca és a Hold utca kereszteződésében bombatölcsér tátongott, a ház egész lépcsőháza leszakadt, a lakások kifordultak, mintha kibelettek volna őket. Szerencsénk volt, hogy a mi házunkat jobban megépítették, s főként hogy nem az utcafrontot érte találat (nagyanyám lakásának hónapokig hiányzott az egész hátsó fele.

És mégis: ez a néhány hónap nekem mint gyerekek szinte úgy maradt meg, mint egy karácsonyi folytatás. Mint valami mese. Szűken egymás mellé zsúfolt fekvőhelyeken szuszogtak, morogtak, forgolódtak és krákoztak a pincelakók (gondolom) – de én ebből igazából nem sokra emlékszem. A szalámi héján kívül (ami tényleg jól esett), meg a későbbi szójapogácsán túl arra, hogy jókat játszottunk a szomszéd gyerekekkel, és hogy apám egy pohárba olajat töltött, kis bádogdoboz tetejét tette rá, nyílást vágott rajta, amin keresztül kanócot lógatott az olajába (mécses). A doboz teteje csúszkált, mondtam, hogy fordítsa a peremével lefelé. Sikerült, büszke voltam (és lám, maradtam is).

Apám Somorjáról szökött vissza a családjához Budapestre; még utolsó percben ahhoz, hogy keresztül juthasson az ostromgyűrűn, be az ostromlott Budapestre és az Alkotmány utcai légópincébe. Mindenét otthagya, egy katonai bekecsen kívül, amit később, még kitelepítéskor is mindig használt, szeretett. Meg egy repeszdarabbal a hátában (jól betkosodott, sohasem jött ki belőle). Talán a sebesülése segítette, hogy szökéskor nem történt baja. Csak később, amikor a GPU (a szovjet titkosszolgálat) letartóztatta.

Az első oroszokkal valamikor január végén, február elején találkoztunk. Én már plakátokon láttam őket, de azokon a plakátokon egészen rettenetesen néztek ki. Ezek a katonák itt nem néztek ki rettenetesen; a későbbi iskolai dolgozataimban nem kellett nagyot hazudnom, amikor róluk írtam. Voltak vagy négyen-öten (harcoló alakulat), háti fegyverrel, vattaruhában. Végigtrappoltak a légópincén, németet keresve. Weisz bácsi, aki előbújhatott, szerencsére tudott szlovákul, mert a Vág mellől lett pesti ügyvéd. Beszélte hozzájuk, barátkozók lettek. Egyikük fölkapta a karjába az öcsémet, anyám legnagyobb rémületére, a másikuk egy egész doboz kekszét ajándékozott neki (a házbeli, kifosztott boltból, jegyezték meg az epésebbek). Az egész majdnem olyan volt, amilyennel később az olvasókönyveink ábrázolták.

A valóság, sajnos, nem ennyire volt harmonikus. Néhány nappal később apámat elvitték, talán mert ő volt a pincében a legfiatalabb férfi, vagy talán többeket is. Szörnyű lehetett – anyám sírhatott is, nem tudom -, de a sok szörnyűségben ez szinte föl sem tűnt. S különben is, mintegy harminc napra rá, megkerült. Már fent laktunk, a lebombázott lakásban (a konyház fűteni lehetett), amikor megjelent. Kalap, kabát volt rajta, innen ismertem meg. Nagyon szőrös volt (máskor naponta borotválkozott), és nagyon sovány. A „régis szép időkbeli” jó minőségű ruhái voltak – jéger alsó, vastag sízokni -, s ezt sikerült megőriznie magán.

Hemzsegett a tetvektől. Nagyanyám lehúzta róla, és betette a sütőbe. Sajnos, elnézték a tüzelést, mert nemcsak a tetvek sültek meg, hanem az egész hóbelevanc (ezt még többször emlegették, nevetve).

Szerencsére nem verték meg az oroszok (csak később, a nyár elején, már fent, Budán). De azért a biztonság kedvéért attól kezdve mindig hátizsákot hordott, ha kiment az utcára. A legtöbb férfinak, aki valamire való volt (azaz szóba jöhetett, hogy elviszik), féloldalasan hátizsák fityegett a vállán (ma szerencsére nem tudják, hogy az idősebb pestieket a divatos hátizsák viselet mi mindenre emlékezteti). Romok és tetemek, borzalmak és tragédiák között így közlekedtek, keresték meg egymást, sőt éltek társas életet is apám, anyám és a rokonaik negyvenöt első hónapjaiban.

Nemcsak nagynéném, Márta járt az utcára élelemért, hanem apám és a húga is. Miután kiderült, hogy apám húga és az édesanyja is szerencsésen átvészelték az ostromot Budán, élelemért Felcsútra indultak. Kalandos egy út lehetett, mert sokat meséltek a részletekről, amikre már nem emlékszem (az unokatestvéreim talán inkább). Mindenesetre vonat tetején utaztak, ahová valahol Székesfehérvárnál kapaszkodtak föl; ez fölgyújtotta a fantáziámat. Mi itt Pesten csak a lassan induló villamosok ütközőjén utaztunk (utaztunk volna, ha merek). A felcsúti expedíció tele bőrönd kolbással járt; a hátán lötyögő zsákból zsírt, egyebet varázsolt elő. Meg a hírekkel, amiket már mondtam – az egyik párttag tell, a másik párttitkár. Ez semmi volt ahhoz képest, hogy a „kastélyt” kifosztották, még hozzá szorgos felcsútiak. Ez az egész családnak (apám családjának) rosszul esett⁵, szinte személyes sértésnek vették. Úgy gondolták, sőt tudták, hogy nagyapám a felcsúti „nép” jótévedője volt.

Budán lenni és átvészelni az ostromot, mint kidertült, jóval kockázatosabb volt, mint Pesten, a Lipótvárosban. A budai házak – anyám vágyott, rolettás, etázsűtésű Bauhaus-házai – kártyavárként omlottak össze akár a légnyomásra is, hát még a bombatalálatokra (jó szerencse, hogy Budapestet az oroszok kis, gyalogsági bombákkal bombázták). S a pincék sem voltak elég stabilak, sokan úgy haltak meg, hogy rájuk szakadt a ház (bezzeg nálunk, a fél ház leszakadt, s mi szinte vidáman éltük túl). Buda ostroma tovább is tartott; nem szólva mindarról, ami előtte volt s utána következett. S ne feledjük, az Alkotmány utcai ház – az unitáriusok háza - angol-amerikai védelem alatt állott (az angol, de főleg amerikai befolyásos unitáriusok, meg a magyarországi unitáriusok gondosan építgetett amerikai kapcsolatai miatt). A ház előtt, a főbejáratnál – a rácsos kapu mögött, ahol nagyapám neve is ki volt táblázva mint jótévedő – idősebb, kedélyes, bajszos orosz katona álldogál, a „patruj”.

Vagyis nem volt szabad rablás és fosztogatás (ha csak a házbeliek egymást közt nem fosztogattak, de ezt csak suttogni volt szabad). A patruj barátságos volt, mosolygott és integetett, gyerekeknek különösen. Fontos ember volt nekünk (na persze), ő és a keresztbe tett angol-amerikai zászló a biztonságot jelentette. Én is katonásan lépegettem, amikor találkoztam vele, köszönt, és én is visszaköszöntem (cipőt összezsáccsintani, meghajolni – ezt igen jól megtanították a szüleim). Egyszer „katonásan” is – ahogy az idegen katonáktól láttam -, karlendítéssel. (Ez nagy szörnyülködést váltott ki otthon, de a kedélyes patruj csak legyintett.)

Ahogy kitavaszkodott, a szüleim – főként az apám – már nem nyugodhatott az Alkotmány utcában (meg nem is nagyon fértek el a kibombázott lakás előszobájában és konyhájában), ezért visszaköltöztek Budára, az Ady Endre utcába. Ez persze már nem ugyanaz az Ady Endre utca és ház volt. Belövések és romok mindenfelé. Gaz és óriási kosz, piszok. Szüleim azonban – ez volt az ő „fölszabadulásuk” – mégis belevágtak, hogy valahogy lakhatóvá

tegyék a villalakást. Németh Annus igyekezett menteni, ami menthető volt – addig, amíg ő is el nem menekült. S segített a családi romeltakarításban. Az Alkotmány utcai lakásnak a frontját lehetett lakni (előszoba, konyha, talán utcai szoba is egy vagy kettő); az Ady Endre utcainak meg a hátsó traktusát. Az utcai fron (a kertre néző homlokzat) a belövéstől lakhatatlanná vált. Amikor még jobb idők jártak, próbálták eltakarítani a romokat, s kibányászni alóla, amit lehetett (nem sokat sikerült). Az élet a konyhában, fürdőszobában és a személyzetiben zajlott (ez utóbbiban Németh Annussal és már a férjével).

Egy reggel a fürdőszobában apámat bebugyolált fejfel találtam; a kötésen át apró, megbarnult vérfoltok látszottak. Már nem volt ijedt, de még nem volt szokványosan magabiztos. Este, amint jött haza az Alkotmány utcából, egy kilőtt, elhagyott tank mögül oroszok támadták meg. Apám ehhez nem szokott hozzá, védekezett, nem akarta odaadni az aranyóráját. Kettős szíjon hordta, letépték róla, pisztollyal többször is fejbeverték. Néhány méterrel odébb volt a kerületi rendőrőrs, oda menekült, onnan kért segítséget, de a rendőrök is tehetetlenek voltak. Végül hazakísérték.

Ez és a kilátástalanság – hogy valamikor is képesek lesznek visszaállítani az otthonukat ezekből a romokból – oda vezetett, hogy az ősszel (már iskolába jártam), apám és anyám rászánta magát a Pestre költözésre. Jöttek a hűvösebb napok (Budán hűvösebbek, mint lent, Pesten), fűteni egyre körülményesebb volt. Annus és a férje is elköltözött, anyám a két fiával a konyhában – ahol fűteni tudott – magára maradt. Károly király, betűztem az olvasókönyvben a tűzhely mellett (anyám mindig fontosnak tartotta, hogy a lecke meglegyen, most elsős koromban különösen). Meg a sapkámat is elvesztettem („véletlenül”, azaz játék közben a rácsok közt a kanálisba esett). Szóval, le- azaz visszaköltöztünk az Alkotmány utcába. Hosszas családi tanácskozások (apám családja) között oda jutottak, hogy még is csak eladják az Asbóth-villát annak, aki kérte, s aki (szabálytalanul) arannyal fizetett érte. Ezzel a pénzzel sikerült legalább az Alkotmány utcai lakást lakhatóvá tenni.

Az Alkotmány utca

Az Alkotmány utca a Költő-nagyanyám világa volt, amely így csaknem teljesen elnyelte apámat. Attól kezdve, hogy az Ady Endre utcai lakásukat (kénytelenségből) föladták, többé nem is ment vissza Budára lakni, csak anyám halála után. Apám családja és annak vonzásereje különben is meggyöngült. Nagyapám 1943-ban meghalt, a felcsúti „kastély” meg a hozzá tartozó birtok („uradalom”) elmúlt (egyiket államosították, a másikat fokozatosan följánlották). Később így járt a Pasaréti úton nagyapám háza is, miután özvegyét, a nagyanyámat is kitelepítették. A maradék, apám hűgának a lakása sem az övé volt többé (társbérlet). Mindez már nem volt akkora vonzerő, mint ostrom előtt. Néhány évre az Alkotmány utca kerekedett fölül.

Oda jrtunk bevásárolni, ahová a nagyanyám, arra sétáltunk, amerre ő, és azokkal barátkoztunk, akiket főleg ő ismert. Vásárolni anyám is a „köztisztviselőknél” kezdett, az Alkotmány utcai házban, a Koháry utcai oldalon, a sarkon (a köztisztviselőknek az ostrom előtt külön boltjaik és külön élelmiszer jegyeik voltak). Kenyérért a Nagymező utca és Lipót körút sarkára jártunk, ahol a pék persze „a városban a legjobb” volt (ma is vannak ilyen pékek és cukrászok városszerte). Moziba – ha moziba mentünk (nagyanyám rajongott érte, ha már színházba nem járhatott) a Bank utca és a Lipót körút sarkán álló moziba mentünk, még inkább a Nagymező utca és az Andrassy út sarkán álló Arizónába (akkor egy darabig

filmszínház volt). A Szinnyi-Merse utcában tanított Márta, a nagynéném (egyszer csúzlit hozott haza, amit direkt nekem csináltatott tanítványaival, a „rossz gyerekekkel”).

Ezek azonban már hosszú utak voltak, olyan vidékekre, amelyeket rendszerint nem léptem át. A „tiltott területet” a Szent István körút és a mai Bajcsy Zsilinszky út mint valami várfal határolta (nagyanyám megszokásból mindvégig Lipót körútnak nevezte; a szüleim nem bánták, hogy Bajcsy Zsilinszky nevét kapta meg). Így hát „életterem” – a környék, ahonnan még hazataláltam – a körutak Lipót-városi oldalán húzódott, eltartott a Margit híd pesti hídfőjéig, onnan a Duna parton végig, a Kúria és a Földművelésügyi Minisztérium palotájánál végig a Szabadság téren és a Hold utcán át vissza az Alkotmány és Koháry utca sarkáig. Anyámmal a Hold utcai csarnokba jártunk bevásárolni (egyszer elkerekedett szemmel újságolta otthon, hogy a paradicsom kilója tengernyi pénz, 60 forint). Apám tárgyalni a közelben lévő bíróságokra járt; engem pedig játszani a Kossuth térre vittek. A téren szomorú emberek szép, fehér szobra állt, akik szinte sírtak (a víz megsárgította a szemük körül a köveket). Ezért leginkább a csoport hátoldalát szerettem nézni, ahol egy lelkesítő Petőfi-idézett állt: „maga a magyar...”

Nagyanyám kedves ismerősei főként szintén erdélyiek voltak, és javarészt unitáriusok. Nagyanyám jó érezte magát közöttük; tulajdonképpen otthonosabb volt itt, mint apám (aki a családban az unitárius volt). Nagyék voltak az unitárius kántor és családja (nagyapám támogatta a zeneakadémiai tanulmányait, olyan szép hangja volt), két lányuk számomra ismeretlen szép neveket kapott (Réka, Csilla), a nagyapa pedig kis virágoskertet kerített el a nagy bérház köves udvarából, és holtig szorgosan gondozta. Fekete kucsmát hordott, ami jól állott a szép, fehér bajszához – soha sem láttam azelőtt ilyeneket. A ház udvarán levegőzött ebéd után F bácsi, könyv- és írószer kereskedő, akit nagyon nem szerettünk, mert mindig ránk szólt, hogy ne zavarjuk az ejtőzését (persze, csak azért is...). Horváthék is Erdélyből jöttek; a fiúk a dekoratív, szép Zsuzsa nénit vette feleségül, akinek hosszú, göndör haja volt (nekem nagyon tetszett, apámnak, aki a szökéket szerette, szerencsére nem). Bölöniék is erdélyi unitáriusok voltak; a fiúkkal sokat játszottunk, az apjuk meg szokatlanul széles szájú nadrágot hordott, csak úgy csapkodta a cipője körül (felesége, orvos, anyám halála után szívesen lett volna a második anyánk, ha apám hajlott volna rá). Bonarjee-ék – anya és fia – brit állampolgárok voltak, a házban szorultak az ostrom alatt. René, alacsony, olajso bőrű „bácsi”, félig hindú, angol tanításból élt, aztán, amint lehetett, visszament Angliába. Magával vitte Writh Mártát, a szép, szőke királylányt, Wirthék legnagyobb bánatára (és az enyémmre).

Ütőék – Lajos bácsi és Piroska néni – voltak nagyanyám talán legmeghittebb barátai, nemcsak mert szintén erdélyiek voltak, hanem főként mert szemben laktak velem. Mindketten tanárok, szintén unitáriusok, Lajos bácsi csöndesebb és visszahúzódóbb (ami tetszett nagyanyámnak) Piroska néni barátságosabb és kedélyesebb. Piroska, a nagylányuk tetszett is (valamennyire), velem egykorú volt, de nem játszótárs. Liát, a kisebbet eleinte csak a furcsa neve miatt jegyeztem meg (Lia is elég furcsa volt, hát még Amália!): Ütőék később is tevékenyen vettek részt nagyanyám és családja – a mi családunk – életében. Ott voltak mellette (mellettünk, fiúk mellett) a kitelepítéskor, anyám, majd nagyanyám halálakor. S közben is; templomban (Lajos bácsi néha szólt rám, hogy illik templomba járnom) és tanulásban egyaránt: Piroska néni beengedett az udvari szobájukba, amikor már nem volt hol laknunk, s én érettségire készültem): Nagyanyám kedves szomszédai közé tartoztak Weiszék, akik alatta laktak. Weisz bácsiban mint ügyvédben sokkal jobban bízott, mint apámban; Malvin néni elkápráztatott a terjedelmes melleivel; két fiúk jóval nagyobb volt nálam, kemény, jó kötésű fiatal emberek (a forradalom alatt kivándoroltak előbb Izraelbe, később onnan Kanadába).

Az Alkotmány utcában – pontosabban annak sarkán, már a Koháry utcai oldalon – állt az unitárius templom. Legalább is sokáig azt hittem, hogy ott áll, míg (jóval később) rá nem kellett jönnöm, hogy ez nem igazi templom, hanem csak a ház két emelete ügyesen összenyitva. Szép, fafaragásos bútora volt, mondhatnánk, erdélyi – de nem igazán, inkább stilizált. Az egykori alapítók és építetők nem takarékoskodtak sem építéssel sem tervezővel (főként magas rangú kormánytisztviselők voltak). Itt és a hozzá kapcsolódó lakásban, gyülekezeti teremben, vendégotthonban esperesi hivatal, püspöki helynök, cserkészcsapat, levéltár, nőszövetség működött. Nem emlékszem, hogy nagyapám valaha is megfordult volna itt, nohgya neve mint főgondnoké föl volt sorolva a bejáratnál, képe pedig a lelkészi hivatal falán. Apám se sokszor, anyámék végképp nem (reformátusok voltak). Apám csak a kitelepítésből visszatérve lett szorgosabb templomjáró, akkor is főként a társaság miatt („kebli tanács volt”, mondta mindig anyámnak, ha az türelmetlenkedett, hogy elhül az ebéd). Családomban talán én voltam a legszorgosabb, mivel itt folytak a hittan órák, s hittanra járni akkor kötelező volt. Különbön is szerettem (szerettem volna) imponálni VM-nek aki nyolcéves korom óta, meg-megújulóan tetszett. Minthogy ilyen szorgos voltam, a cserkészekkel is elküldtek egyszer nyaralni; ezt a nyaralást nem túlzottan szerettem, de legalább megörökítettem életem első, ákombákkal írott naplójában (s learattam vele az első szerzői babérokat):

Apámnak Pesten is voltak barátai – főként az egykori piaristáktól -, főként orvosok és ügyvédek; most inkább velük jártak össze (annál is inkább, mert Budára átjutni még mindig komoly kirándulásnak számított. A Margit hidat fölrobbantották, a helyére épített pontonhidat, a Mancit pedig az 1945-46-os tél zajló jege vitta el. A Kossuth híd nagy garral épült, jó is volt, amikor megvolt, de az első hónapokban, sőt évben még nem volt meg. Apám újdonsült (inkább fölelevenített) barátai közül Babó Tidi bácsi járt gyakran nálunk, mert ő gyerekorvos volt, az öcsémnek azután is folyton fájt a füle, hogy följöttünk a pincéből. Tidi bácsi kétsoros öltönyt hordott a gömbölyödő pocakján, fontoskodva sétált a nappaliban vagy az apám irodájában, és a kitepedésről elmélkedett. Szőke felesége tetszhetett apámnak, sokat vitorláztak együtt (fényképek mutatják), Klarisz lányuk pedig egy évvel talán ha idősebb volt nálam, mégis alaposan elagyabugyált. (Később apáca lett Venezuelában, Tiudi bácsi pedig – már mint Prof Dr baron de Babó) német orvosként vonult nyugalomba s halt meg. Hogy elváltak, azt a szüleim rebesgették, talán némi elégtétellel is.

Fröci bácsi (Dr Freinreisz István) a régi barátok közé tartozott, s egy időben ugyancsak gyakran fordult meg nálunk. Anyám a légópíczés után menetrendszerűen minden ősszel és minden tavasszal tüdőgyulladást kapott, ami akkor súlyos, esetenként halálos betegségnek számított. Egészen addig, amíg Fröci bácsi egyszer diadalmasan penicillint hozott, az új csodaszert, amit csak kivételesen lehetett kapni. Így lett a penicillin családuknak (és nekem személyesen) a megmentő csodaszert. Fröci bácsiék – három fiúkkal – tőlünk nagy messze, a Mester utca elején laktak; szép lakásuk hátsó ablakait különleges ólomkeretes üvegekkel díszítették, amit még a felesége hozott ebbe a házasságba, aki, Gundel-lány létére, elvált délvidéki férjétől, Latinovicstól, magával hozva az új házasságába Zoltánt. (Karcsi és István már mint Frenreiszék váltak közismertté).

Fogorvoshoz mindenki máshová járt. Engem apám Sz bácsihoz vitt, akit, ugyancsak a piaristák óta Pamacsnak becézett. Sz bácsi is a világ végén lakott, nekem legalább is, mert a Múzeum körúton, az Astoriától nem messze volt a rendelője. (Maga B bácsihoz járt, már amikor, a Gellért térre, aki még később is kezelt engem, szenvedélyes Opel-autós volt, és dicsekedve mesélte, hogy a pápa fogorvosa – gondolom, nem az egyetlen). Anyám viszont nagyanyámmal együtt Katona Pistához járt, valahol az Új-Lipót városban. Katona Pista

biztosan rosszabb fogorvos lehetett, mint apám barátai, mert anyám és a nagyanyám mindig panaszkodva, zsebkendővel a szájuk előtt jöttek haza tőle. (Egyszer-kétszer később én is jártam nála, mindig azt mondta, hogy menjek fél év múlva. Azt hittem, azért, mert apám neki sem fizetett, mint a barátainak.)

Nagyanyám lakásának erkélye is volt, ahonnan kiállva sok felvonulást szemlélhettünk végig (mielőtt a felvonulási teret kialakították volna, Budapesten, éppúgy, mint ma, a Kossuth tér számított főtérnek). A tüntetésekbe és fölvonulásokba én is szívesen bekapcsolódtam volna, ha engedik (persze, nem engedték). Annyit tehettem csak, hogy onnan föntről, a második emeleti erkélyről bele-belekiabáltam; az „Éljen Szakasits”.ba egyszer éljen Szálasi-t amit még csak nemrég hallottam ugyanonnan, ugyanúgy. A legszín pompásabb az 1848-as ünnepség volt a korabeli huszárokkal, zászlókkal és harsogó zenéssel. 1948-at nagyon közel éreztem magamhoz (gyanítom, ebben nagyanyám és Márta néném is lelkesen közreműködött; Márta Petőfi-versekkel, nagyanyám meg Endrődy Sándor szavalókönyvével, amelyet mindig a keze ügyében tartott, és amelyből tragikus hagon olvasta föl – mit olvasta, szavalta el – Mikest vagy Kosciuszkrét).

Ha az erkélyre kiálltam, jobbra előre – az Alkotmány és a Szemere utca sarkán – két iskolát ism láttam. Az egyik elegáns, emeletes épület volt, az ablakán csivitelő lányok bámultak ki, akik elég nagyok voltak hozzá, hogy bámulhassuk őket – de még elég kicsik, hogy ezt már akkor is észrevegyék. Itt tanított egykor Szerb Antal, de őt sem nem tudtam, sem nem ismertem – sem nagyanyámék, sem apámék nem olvasták, vagy ha igen, nem emlegették (én később annál többet és annál lelkesebben olvastam): A másikra ki volt írva, hogy „községi elemi népiskola”, de se községinek nem nézett ki, se népiskolának. Nagy és komoly emeletes épület volt; komornak is mondanám, ha nem világos díszteglával lett volna borítva. Ide járt Nagyanyáméknál, később nálunk is amolyan családi darabnak számított. Ide járt Márta, a nagynéném, aztán ide jártam én is. Főbejáratának képe került - igaz, kéken, mintha más bolygón fényképezték volna – a Tudásgyár című könyvemre.

Iskolák

1945 őszén kezdtem iskolába járni. Első iskolám a Budapest-Áldás utcai általános iskola volt. Az iskolát (állítólag) Koós Károly építette, de ezt én csak hallomásból tudom, sohasem jártam utána. A dekoratív épület a Rózsadombon mindenesetre valóban hasonlít egy Koós Károly épületre, amilyen egyébként a környéken több is van.

Bármennyire dekoratív is, nem sok emlékem maradt ebből az iskolából, mert csak egy félévet jártam ide. Azt tudom, hogy büszkén újságoltam otthon, hogy egész külön ültettek a leghátsó padba (ez többször is előfordult); gondolom, anyám erre nem volt túl büszke. Meg arra is emlékszem, hogy rajzfüzet helyett újságpapírból összehajtogatott és egybefűzött, házi készítésű füzetet használtunk az első betűk leírására (inkább a lerajzolásukra). Arra is büszke voltam, hogy a betűim alkatrészei össze-vissza kalandoztak az újságpapír lapjain, és ezt is dicsekedve mutattam. Az olvasókönyv ly-os részét (Károly, király stb.) böngészem a konyhában, a tűzhely mellett. Csak ott tudtunk fűteni, mert romos volt a lakás.

Félévkor átkerültem a Rózsadombról a Lipótvárosba. Igazi elemista pályafutásomat már a Szemere utcai iskolában futottam (a bizonyítvány, pontosabban értesítő tanúsága szerint az első félévet is már ott zárták le). Közben azonban kitört a szénszünet, úgyhogy a két iskolába járás között hónapok teltek el. Hogy el ne felejtsek mindent – hogy le lehessen zárni a

bizonyítványt –, nagynéném, anyám húga foglalkozott velem, írt, olvasott, számolt és mesélt. Sormintákat tanultam rajzolni tőle, ki is színeztem. Másra már nem is emlékszem, kivéve Coopert, akinek a Nagy Indiánkönyvével akkor ismerkedtem meg (nyilván ifjúsági átdolgozásban). Bármennyire tetszett is ez a magántanulósdi (de nem tudom, csakugyan tetszett-e), ennek is vége szakadt egyszer. Februártól ismét iskolás lettem, a szemközi Szemere utcai „községi elemi népiskolában” (ahogy még évekkkel később is olvasható volt a homlokfalán).

A Szemere utcai iskola impozáns, századfordulós épület volt, a XX. század tízes éveiben építhették, talán épp a Bárczy-féle iskolaépítési program keretében. A fél háztömböt elfoglaló, három utcára nyíló, sok emeletes építmény igazi iskola; olyan, amilyent akkor elképzelték (sokfelé látni őket ma is Magyarországon és a volt Monarchia más területein). Klinker-téglás burkolata, zöldre festett nagy ablakai, hatalmas, nehezen mozgatható bejárati kapui (külön a fiúknak és külön a „leányoknak”) nekem azóta is „az iskola” benyomását keltik. A környék is valahogy hasonló volt. Vele átellenben, a másik sarkon lebombázott lakóház maradványai; később oda épült, annak a helyére Révai József népművelési minisztériuma. Szemben az iskolával állott az a felső kereskedelmi iskola (ma gazdasági főiskola), amelyben egykor (de persze már nem akkor) például Szerb Antal tanított. De ez csak később jutott az eszembe; akkor csak annyit vettünk észre, hogy a szomszéd iskola ablakaiból lányok lógnak ki, csivitelnek és vihorásznak. Ami a fiúknak különleges látvány, vágyott, ismeretlen világ volt.

Lépcsőn kellett fölmenni a bejáratig; ezek a közepén öblösre taposott műmárvány lépcsők azóta is kísértének (találkoztam velük később Szegeden, a battonyai gimnáziumban, sőt az egykori Ferencz József Tudományegyetem főépületében, Kolozsvárt is – ott már nagyon letaposott, kijárt változatban). És a szagok, – az a bizonyos „iskolaiillat”. Ez az iskolaszag az alagsori konyhából áradt, és összekeveredett a rosszul csukódó WC-k kátrányszagával. Az emeletre kellett menni a tanári szobához és az igazgatói irodába (ahová alighanem sohasem jutottam el), és nem messze tőle volt az osztályunk, az I. b is. Hogy a többi osztály pontosan merre volt, nem tudom; csak arra emlékszem, hogy a „kislétszámú” osztály (ahogy a tanügyi eufémizmus akkor a kisegítő osztályt nevezte) a földszinten balra volt.

B-s voltam iskolai pályafutásom alatt szinte végig, és ez meghatározta az iskolai identitásomat. B-snek lenni valahogy olyan fiús, rámenős, vagány volt (az A-sok meg inkább amolyan lányosoknak tündek – ha utólag belegondolok, nem véletlenül). Első tanítóm, I. néni kedves és kicsit távoli volt. Nem sokat tudtunk meg róla (valahol fennmaradt egy kép, ahogy épp imára inti az osztályt; imával kezdtük a napot, bár fővárosi iskola voltunk); ha csak az nem, hogy később történelem tanár és az iskola igazgatóhelyettese lett. A második tanítómra, M. néniére már jobban emlékszem. Jóval idősebb lehetett, és a keze vizenyős púppokkal volt tele. Ezt nem lehetett nem észre venni, mivel türelmetlenebb (talán fáradtabb) is volt, mint a kolléganője, sokszor kiabált velünk, és gyakran el is vert bennünket. A verésekre már nem emlékszem, de a hangjára igen, mély, különlegesen rekedt hang volt, amolyan agyonbeszélt pedagógus hang. Érdekes, mindezzel együtt is szerettük M. nénit.

Miközben a Szemerébe jártam, megváltozott az iskolarendszer. A „községi elemi népiskola” megszűnt, általános iskola lett belőle. Sok helyütt beszédtek és átírták az iskolai értesítőket is, de az enyémet még egy időre meghagyták (ma is megvan). Az új értesítő már komoly, kávébarna index volt, piros csillaggal a tetején. No meg a változó kalkulusok. Amikor elemibe kezdtem járni, 1-4-ig osztályoztak (1 volt a legjobb, a jeles). Amikor felső tagozatos lettem, már 1-7-ig osztályoztak, és az 1 egyszerűen a legrosszabb lett (4-től bukás). Nem voltam rossz tanuló – igaz, hogy eminens sem. Ezek az értesítők inkább azt mutatják – amit

meg is éltem -, hogy valahol az osztály felső harmadában helyezkedtem el, a legjobbak mögött, de a közepesek előtt. Az olvasás és a fogalmazás könnyen ment és sok örömet okozott; a szépírással viszont mindig problémáim voltak. Mindez azonban semmi ahhoz képest, ahogy elvesztem a számtan rejtelseiben. Amikor az első, jellegzetesen számtanpéldás bevezető mondatokat meghallottam (egy kádba két csapból folyik a víz...), egyszeriben olyan pánik vett erőt rajtam, hogy a nevemet is alig bírtam leírni. A „Vegyél elő egy papírt! Nevet, osztályt, mai dátumot ráírni!” máig nyomasztó emlékként kísért (sok ilyet írtam, egész iskolai pályafutásom alatt).

Furcsa mód birkóztam az oroszral és az énekkel is. Az első még csak hagyján, mert semmiféle családi támogatást nem tudtam szerezni hozzá (M., a nagynéném is csak később kezdte magát tanítóból orosz szakossá átképezni). De az ének? Pedig emlékszem, hogyan küszködtem a szolmizáció „filozófiájával” és persze főként a gyakorlatával; meg a kottával és a kottafüzettel. V. Z.-hez, az osztálytársamhoz járkáltam föl, hogy valamit megértsek. V. Z. nagyon kövér, nagyon illatos fiú volt, vastag dioptriás szemüveggel, a szomszédos Kálmán utcából. Ő volt az osztályban messze a legjobb, verhetetlen mindent tudó – amellettnél tényleg segítőkész (felnőtt koromban futottam össze vele, én valami családi ékszer akartam elzalogosítani éppen, és ő volt ott a becsüs).

De nem V. Z. volt a jó barátom, hanem P. F. és V. Gy. V. Gy. az MTK-nak drukolt (ez aféle törzsi azonosítónak számított, akkor még nem értettem, miért, minthogy nálunk otthon sem a törzsi azonosítás nem volt szóbeszéd tárgya, sem a foci nem érdekelte a szüleimet). P. F. ellenben, persze, az FTC-nek. Mások is fölmerülnek bennem, különösen B. G. és P. A. akikbe, ha le merném írni, szinte azt mondhatnám, „szerelmes” voltam. B. G.-be annyira, hogy egyszer jelentkeztem is helyette, hogy az intőt nekem írják be. Az alaphelyzet azonban valahogy mindig ugyanaz volt: én barátkozni akartam valakivel, aki nem akart velem – és közben nem akartam barátkozni azzal, aki viszont velem akart volna. V. Gy. nagyon imponált. Az anyja bilgeri csizmát hordott, neki amerikai cuccai voltak – aztán hirtelen megváltozott minden. Egyszer, amikor meglátogattam őket, a kettős ágy fölött Lenin és Sztálin képét láttam. Később kivándoroltak Izraelbe, ahol V. Gy. hivatásos bokszoló lett; majd amikor hazatért, ahogy sem találta a helyét. Ezt már P. F.-től tudom, akivel képesek voltunk órákat beszélni az utcasarkon. P. F. szakadt bőrtáskával a hóna alatt járt iskolába, és elszántan szídta az MTK-t, aminek drukoltam. Mégis, ő volt az, aki egyszer megvédett V. Gy.-től, aki az osztály legkeményebb verekedője volt, s aki, minden elszánt ragaszkodásom ellenére, el akart páholni.

Ez az MTK /FTC vita azt is mutatja, hogyan éltük mi meg a „zsidókérdést” 45 után a Lipótvárosban. Azt, hogy „zsidó”, én nem hallottam, vagy ha igen, biztosan elfelejtettem. Nálunk ilyesmit illetlen lett volna kimondani. Azt, hogy ki zsidó és ki keresztény, persze tudtuk és számon tartottuk, mégpedig a hittan órák kapcsán. Ilyenkor a katolikusoknak órájuk volt, bennünket, protestánsokat és izraelitákat pedig fölmentettek. Valahogy egy táborba sodródtunk tehát. Fínomabb megkülönböztetéseket is megtanultunk azonban. Talán a csúcsa mindennek az volt, ahogy két osztálytársunk nevét kórusban javítottuk ki, ha egy-egy új tanár kezdett tanítani (Bleier – Bleuer). Jóval később figyeltem csak föl rá, hogy egyikük az Újlipótvárosból járt a Szemere utcába, a másikuk viszont a „Lipót körút” (Bajcsy-Zsilinszky út) túloldaláról, a Terézvárosból.

Miközben I. néni történelem tanár és igazgatóhelyettes lett, más furcsa dolgok is történtek. Sok tanár ment és jött akkortájt a Szemere utcában – föltűnően sok (a gyerekszáj azt rebesgette, hogy büntetésből helyezték őket általános iskolába). S. tanár úr, aki kicsi és pösze

volt, már nem imával kezdte a tanítást, hanem rövid mondókával, amit kórusban, vezényszóra kiabáltunk el reggelente (Jó tanulással / és becsületes munkával / előre a / szocializmusért!). B-né (prózaian csak így hívtuk), komor és szigorú tanár, fekete köpeny, „kereskedelmi ismereteket” kezdett tanítani, amit választani lehetett a politechnikai műhelymunka helyett (miatta utáltam meg a francia kockás nagy alakú füzetet). Az énektanárunk pedig – dekoratív, kreol nő - Sztálin hetvenedik születésnapjára betanította nekünk a Sztálin-kantátát, de oroszul („mert így sokkal jobban hangzik” – amit otthon nem díjaztak). I. néni, az átképzős történelemtanár, lerajzoltatta velünk, ahogy Rajkot, a nép ellenségét akasztják.

S. Gy., körülrajongott osztályfőnökünk (később a budapesti Idegennyelvi Továbbképző Központ igazgatója), latin-magyar tanár, fiatal és mindig jól öltözött, arra kapacitált, hogy én is legyek úttörő. Olyan páni félelem fogott el erre, amit máig nem értek. Sírva könyörögtem, hogy ne kelljen belépnem (cserkész is csak muszájból voltam). Pedig láttam a fehér ingeket és piros nyakkendőket, amiket egyre több osztálytársam vett föl, és ez talán még imponált is. Nem mondhatnám, hogy ideológiai okom volt rá. Anyámat is becitáltam az iskolába, ahol aztán S. Gy-nek megesett a szíve rajtam (ő sem igen volt rajta ezen az úttörőségen), és fölmentett.

Idejében. A hatodik osztály végén izgatottan újságoltam a barátaimnak, hogy valószínűleg vidékre költözünk, ami be is következett. 1951 nyarán kitelepítettek. Így a hetediket már Kunszentmártonban kezdtem, a Mátyás király úti általános iskolában.